

# ‘Leven als man en vrouw’

---

Gender en seksualiteit in katholieke huwelijksadviesliteratuur  
in Nederland tussen ca. 1930 en 1960



Masterscriptie Geschiedenis en actualiteit  
Collegejaar 2018/2019

Christa Driessen  
Studentnummer: 4482336



Onder begeleiding van:  
Prof. dr. Geertje Mak





De titel van deze scriptie verwijst naar een van de onderzochte bronnen, te weten: 'Leven als man en vrouw' van O. Graf. De gebruikte afbeelding van een jong gezin met kinderen is ontleend aan het kaftontwerp van een andere bron: 'Schoonheid en geluk in huwelijk en voortplanting' van J.J.M. van Breukelen.

Bron: J.J.M. van Breukelen, *Schoonheid en geluk in huwelijk en voortplanting* (Roermond/Maaseik 1946); O. Graf, *Leven als man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Tielt 1954).



# Inhoudsopgave

Inleiding .....	5
Bronnen .....	14
Methode.....	15
Structuur .....	17
De katholieke huwelijksadviesliteratuur .....	18
Homogeniteit.....	18
Natuur vs. zeden .....	21
Conclusie .....	23
De ‘enscenering’ van de huwelijkse seksualiteit.....	24
De huwelijksnacht .....	24
De ‘volledige’ huwelijksdaad.....	27
Het ‘liefdespel’ .....	29
Conclusie .....	30
De mannelijke rol .....	32
Seksuele drift.....	32
Bekwaamheid .....	33
Actieve opvoeder.....	35
Leider van het liefdespel .....	37
Conclusie .....	39
De vrouwelijke rol.....	40
Geestelijke liefde.....	40
Passieve, problematische seksualiteit.....	42
Het vrouwelijke gevaar .....	44
In de marge.....	45
Conclusie .....	48
Conclusie .....	49
Bibliografie.....	53
Bronnenlijst (per locatie).....	55
Stadsbibliotheek Centre Céramique Maastricht .....	55
Universiteitsbibliotheek Maastricht.....	55
Radboud Universiteitsbibliotheek Nijmegen .....	55
Bijlage I: eerste verzameling bronnen.....	57
Bijlage II: ingeperkte bronnenlijst.....	62
Bijlage III: definitieve bronnenlijst (uitgebreid) .....	65

# Inleiding

Toen deze scriptie nog in de kinderschoenen stond, barstte in Nederland een verhitte publieke discussie los over seksualiteit en gender. In kranten verschenen tal van opinieartikelen, politici werden gevraagd een standpunt in te nemen en sociale media platforms puilden uit met reacties. De oorzaak van deze ophef was de publicatie van een Nederlandse versie van de ‘Nashville’-verklaring - een Amerikaans conservatief-christelijk manifest - op initiatief van de protestantse dominee Maarten Klaassen.<sup>1</sup> In dit manifest werden veertien principes over seksualiteit en gender bepleit die ontleend waren aan passages uit de Bijbel. Seks mocht bijvoorbeeld alleen binnen het heteroseksuele huwelijk plaatsvinden. Alle daarvan divergerende vormen van seksualiteit kregen het predicaat ‘zondig’. Daarnaast wees het manifest transgenderisme expliciet af. Mannen en vrouwen zouden volgens de ‘Nashville’-verklaring de enige en onveranderlijke vormen van genderidentiteit zijn en ook fundamenteel van elkaar verschillen. Tientallen prominente figuren, waaronder vooraanstaande predikanten, theologen en politici, ondertekenden het manifest.<sup>2</sup>

Klaassen omschreef het manifest als ‘de uiting van klassiek christelijke noties die hun stempel hadden gedrukt op de Nederlandse beschaving en de Europese cultuur’ en stelde dat het diende ter verduidelijking van de religieuze standpunten van de protestantse gemeenschap.<sup>3</sup> Tegenstanders hekelden de ‘Nashville’-verklaring vanwege de intolerantie jegens homoseksuelen, lesbiennes en transgenders, de ‘ouderwetse’ inhoud en zelfs de mogelijke schending van de grondwet en de universele mensenrechten. Minister van Emancipatie Van Engelshoven noemde het zelfs een stap terug in de tijd. Deze felle discussie maakt duidelijk dat seksualiteit en gender veel besproken en betwiste fenomenen zijn. Ondanks de veelvuldig aangehaalde notie van een geëmancipeerd Nederland - dat na de seksuele revolutie een relatieve openheid en tolerantie aangaande seksualiteit en genderidentiteit zou hebben ontwikkeld - blijven seksualiteit en gender onderwerp van debat. Dat blijvende debat maakt ze voor historici tot relevante onderzoeksonderwerpen.<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> Zie voor de Nashville-verklaring: <http://download.omroep.nl/nos/docs/07012019nashvilleverklaring.pdf>.

<sup>2</sup> Deze volgende (opinie-)artikelen geven een beeld van het publieke debat rondom de ‘Nashville’-verklaring: Sanne Poot, ‘Krijten op de stoep van de SGP als protest tegen Nashville-verklaring’, *AD* (18 januari 2019); Ariën Voogt, ‘Nashville’ raakt seculiere staat’, *Trouw* (14 januari 2019); Daniël Borkent, ‘Als wij tolerantie voor lhbt’ers willen, wees dan ook mild voor reformatorische christenen’, *Trouw* (18 januari 2019); Gertjan van Schoonhoven, ‘Nieuwe mannenbroeders: Nashville-verklaring. Na Zwarte Piet zijn de Zwarte Kousen aan de beurt. Het links-liberale gelijkheidsdenken heeft ook zo z’n intolerante trekjes’, *Elsevier weekblad* (19 januari 2019); Patty den Ouden, ‘Tolerantie’, *Gorcumse Courant* (16 januari 2019); Mirjam Sterk en Tom Mikkers, ‘Kerken, maak ‘iedereen is welkom’ concreet’, *De Volkskrant* (11 januari 2019); Peter-Ben Smit, ‘De Nashville-verklaring verraadt haar eigen principes’, *Trouw* (11 januari 2019); ‘Homostandpunt SGP past in zorgelijke trend’, *AD* (10 januari 2019); Stijn Fens, ‘Gelukkig is er altijd nog Maria’, *Trouw* (12 januari 2019); Hans Goslinga, ‘Regenboogvlag brengt diepe breuk in beeld’, *Trouw de Verdieping* (12 januari 2019); Joost Röselaers en Matthias Smalbrugge, ‘Wat ‘Nashville’ zo gevaarlijk maakt’, *NRC* (10 januari 2019); Sylvain Ephimenco, ‘De vrijheid om in je eigen idioterieën te geloven wordt niet meer gepreimd’, *Trouw* (10 januari 2019); Clarice Gargard, ‘Chapeau Nederland!’, *NRC* (10 januari 2019); Bert Woudenberg, ‘Ruim een week na de Nashville-verklaring hijst Waddinxveen alsnog regenboogvlag’, *AD* (16 januari 2019).

<sup>3</sup> ‘Initiatiefnemer: ‘Nashville-verklaring geen anti-homo-manifest’, *NOS* (7 januari 2019).

<sup>4</sup> ‘Minister over anti-lhbt-pamflet: stappen terug in de tijd’, *NOS* (6 januari 2019); ‘Honderden orthodox-protestantse predikanten ondertekenen anti-lhbt-pamflet’, *NOS* (6 januari 2019); ‘Kritiek op orthodox anti-homo-manifest, OM doet

De academische bestudering van seksualiteit begon binnen de medische wetenschap van de negentiende eeuw. Seksuologen en psychologen waagden zich aan wat zij zagen als het blootleggen van de natuurlijke werking van seksualiteit voor vrouwen en mannen. Seksualiteit en sekse werden benaderd als een biologisch en daarmee tijdloos gegeven, alleen onderhevig aan de wetten van de natuur. Pas relatief recentelijk is er verandering gekomen in deze opvatting en zijn wetenschappelijke disciplines ontstaan die een radicaal ander perspectief hanteren. Een van die disciplines betreft de seksualiteitsgeschiedenis. Deze tak van historisch onderzoek ontstond onder invloed van ingrijpende sociale veranderingen in de jaren zestig en zeventig, waaronder de seksuele revolutie, de *gay liberation movement*, protestbewegingen en het feminisme. In dit milieu kwam tevens het vak gendergeschiedenis op. Gender- en seksualiteitshistorici benaderden seks en sekse op een geheel nieuwe manier. Sekse en seksualiteit verloren hun vanzelfsprekende natuurlijkheid en werden meer en meer gezien als sociale constructies. Wat mannelijkheid en vrouwelijk inhield en hoe seks begrepen kon worden, stond niet langer vast. Ze werden langzaam maar zeker opgevat als veranderlijk en historisch bepaald.<sup>5</sup>

Belangrijk in deze ontwikkeling was het werk van socioloog Mary McIntosh en filosoof Michel Foucault. McIntosh stelde in haar studie naar homoseksualiteit in 1968 de fundamentele vraag *waarom* bepaalde ideeën over seksualiteit en gender bestonden in bepaalde periodes. Dit ondermijnde de schijnbare vanzelfsprekendheid van de opvatting dat seksualiteit een onveranderlijk gegeven was. Haar werk was daarmee in zekere zin de voorloper van Foucaults latere, invloedrijke publicaties over seksualiteit. Foucault beargumenteerde daarin de opvatting dat seksualiteit als historisch fenomeen moet worden gezien - niet een ahistorische, biologische staat van zijn. Hij bekritiseerde tevens de gangbare onderdrukkingshypothese. Deze hypothese zag seksualiteit als onderdrukt in bepaalde periodes en vrijer in andere. Volgens Foucault werd seks echter niet onderdrukt of bevrijd, maar ontstonden er telkens nieuwe manieren van spreken over seks, nieuwe manieren van het begrijpen van seks en het classificeren ervan. Waar de meeste academici doorgaans dus uitgingen van onderdrukking, sprak Foucault van productie. Taal speelde hierin de centrale rol. Seksualiteit bestond niet zomaar, maar werd telkens opnieuw vormgegeven door taal en discourse.<sup>6</sup>

Ondanks Foucaults blijvende invloed wezen verschillende wetenschappers op het gebrek aan aandacht voor gender in zijn werk. Foucault was van mening dat gender en seksualiteit los van elkaar bestudeerd dienden te worden. Dit was (en is in zekere mate nog altijd) een twistpunt in de studie van seksualiteit en gender. Er bestond lange tijd een groep wetenschappers die seksualiteit het domein vond van de *queer studies* en gender van de feministische wetenschap. Daarentegen stelde onder meer

---

onderzoek naar strafbaarheid', *Trouw* (7 januari 2019); Marco Visser, 'Is de Nashville-verklaring discriminerend én strafbaar?', *Trouw* (7 januari 2019); 'Homohaatmanifest' wekt afschuw op sociale media', *RTL nieuws* (6 januari 2019).

<sup>5</sup> S. Garton, *Histories of Sexuality* (Londen 2004) 1-10; H.G. Cocks en M. Houlbrook, *Palgrave Advances in the Modern History of Sexuality* (New York 2006) 3-10; M.E. Wiesner-Hanks, *The Cambridge World History*, dln. 9 (Cambridge 2015) 238-242; P. Burke, *What is Cultural History?* (Cambridge 2008) 83-85; J. Weeks, *Making Sexual History* (Oxford 2000) 1-10.

<sup>6</sup> Garton, *Histories of Sexuality*, 10-18; R. Alsop, A. Fitzsimons en K. Lennon, *Theorizing Gender: An Introduction* (Cambridge 2002) 114-118, 123-129; Weeks, *Making Sexual History*, 6-9.

genderwetenschapper Judith Butler dat gender en seksualiteit niet gescheiden konden worden. Zij pleitte voor onderzoek waarin deze twee zaken werden benaderd als wederzijds afhankelijk van elkaar en elkaar onderling vormend. De studie van seksualiteit kan volgens Butler namelijk inzicht bieden in de constructie van gender.<sup>7</sup>

Het huwelijk is een van de hoofdonderwerpen binnen de gender- en seksualiteitsgeschiedenis. De echtverbinding lijkt in de westerse wereld zelfs bijna vanzelfsprekend verbonden te zijn met seksualiteit en gender.<sup>8</sup> In de Angelsaksische geschiedwetenschap verschenen aan het eind van de twintigste eeuw een aantal werken over huwelijkse seksualiteit in de twintigste eeuw die voortbouwen op de inzichten van Foucault en Butler. Historicus Agnus McLaren schrijft over seksualiteit en genderverhoudingen in een brede Noord-Europese en Amerikaanse context. Hij doet dat via de bestudering van huwelijksadviesliteratuur. Grenzen tussen mannen en vrouwen werden door de auteurs van deze adviesboekjes als biologisch vanzelfsprekend neergezet. Na de Eerste Wereldoorlog richtten zij zich tot mannen in reactie op een steriliteitsepidemie, die zou verdwijnen als de mannen zich zouden toelagen op het bevredigen van hun passieve echtgenote. De man was in deze werken altijd de norm. Zo lag de kern van seksuele frustratie bij de techniek van de man. ‘Natuurlijke’ mannelijke macht werd daarmee volgens McLaren verheven en vrouwelijke passiviteit en seksuele afhankelijkheid benadrukt.<sup>9</sup>

Historici Peter Laipson, Jessamyn Neuhaus en Christina Simmons bevestigen en verfijnen dit beeld. In hun onderzoeken naar Amerikaanse adviesliteratuur constateren zij veranderende opvattingen over genderrollen in relatie tot seksualiteit. Zo stellen ze vast dat in de jaren twintig het ideaal van het kameraadschappelijke huwelijk opkwam. Fundamentele onderdelen van dit ideaal vormden de loskoppeling van seks en voortplanting en het idee dat seks een onmisbaar onderdeel was van huwelijksgeluk. Seks werd een legitiem doel op zichzelf en de gehuwde vrouw kreeg voor het eerst ‘recht’ op genot, maar was daarvoor wel afhankelijk van haar echtgenoot. De verantwoordelijkheid wat betreft het slagen van de seks lag bij de man. Laipson toont aan dat voorspel in de eerste decennia van de twintigste eeuw hierbij van cruciaal belang werd geacht. De gehuwde man moest de van nature gereserveerde vrouw immers tot orgasme weten te brengen. Daarvoor kreeg hij *carte blanche* en werden alle mogelijk seksuele praktijken en experimenten toegestaan. Neuhaus en Simmons laten zien dat deze opvattingen na de Tweede Wereldoorlog radicaal veranderden. De oorzaak hiervan zou liggen in angsten omtrent mannelijke seksualiteit en angsten gerelateerd aan de Koude Oorlog. Nu kreeg de vrouw de schuld van onplezierige seks. Ook was niet zij, maar de man seksueel fragiel. Plots lag de verantwoordelijkheid voor goede seks bij de vrouw en moest zij zorgen voor haar eigen orgasme én het

---

<sup>7</sup> Garton, *Histories of Sexuality*, 24-28; Alsop e.a., *Theorizing Gender*, 114-118, 123-129.

<sup>8</sup> T. Zwaan, ‘Familie, huwelijk en gezin in ontwikkelingsperspectief’ in: T. Zwaan, *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa* (Heerlen 1993) 263-296, aldaar: 266-267.

<sup>9</sup> A. McLaren, *Twentieth-Century Sexuality: A History* (Oxford 1999) 46-63.



in standhouden van de eigenwaarde van de man. Vrouwelijk recht op genot en voorspel werden daarmee ingeperkt.<sup>10</sup>

Ook voor de Britse casus is onderzoek gedaan naar seks in het huwelijk aan de hand van huwelijksadviesliteratuur. Historici Roy Porter en Lesley Hall onderzochten als een van de eerste de totstandkoming van populaire kennis over seksualiteit in Groot-Brittannië. Ook daar kwam in de jaren twintig de opvatting op dat seksueel genot voor beide partijen een legitiem doel was in echtelijke relaties. ‘Goede seks’, een term afkomstig van auteur en sekshervormingsactiviste Marie Stopes, was een ideaal dat tegelijkertijd erotisch bevredigend was en op moreel en emotioneel vlak legitiem. Vrouwen uit de hogere klassen werden ook hier niet langer gezien als inherent kil - de heersende opvatting in de Victoriaanse tijd. Zij beschikten daarentegen over een latent seksueel verlangen dat door de man, mits hij het correct benaderde, kon worden opgewekt. Mannen werden beschreven als actief en passievol, maar ook onhandig. Echtgenoten moesten hun eigen passie leren beteugelen, om zo de echtgenotes tot een succesvol orgasme te kunnen brengen. Als de gehuwden binnen de grenzen van ‘goede’ seks bleven zoals deze waren neergelegd in de adviesliteratuur, zou dit leiden tot een moreel goed en emotioneel gelukkig huwelijk. Deze gedachtegang, met een retoriek van ‘correcte’, ‘normale’ seks en angst voor mannelijk tekortkomen, bleef dominant in de jaren dertig en veertig.<sup>11</sup>

Later wijdde seksualiteitshistoricus Jeffrey Weeks een hoofdstuk van *Making Sexual History* aan de Britse huwelijksadviseur Havelock Ellis. Hij publiceerde rond 1900 invloedrijke studies over seksualiteit in het huwelijk. De basis van Ellis’ werk is de rationele benadering van seks en het concept van de goede menselijke natuur. Seks en seksueel genot zou volgens Ellis van groot belang zijn in het leven van mensen en mocht daarom ook zonder doel beleefd worden. In zijn visie waren tevens alle seksuele variaties of ‘afwijkingen’ het gevolg van éénzelfde proces, dat geworteld zou zijn in de biologische samenstelling van mannen en vrouwen. Die opvatting bevestigde de conventionele denkbelden van sekse-specifieke rollen. De man was de actieve, agressieve verleider en de vrouw een passieve ‘prooi’. Haar seksualiteit was secundair en afhankelijk van de man, die door haar natuurlijke passiviteit en zedigheid werd aangetrokken. De vrouw kreeg weliswaar recht op genot, maar haar seksualiteit werd ook problematisch en haar sfeer beperkt. Zo werden vrouwen benadert als moeder en adviseerde Ellis vrouwen minstens één kind krijgen. Weeks toont aan hoe Ellis’ sociale observaties doorwerken in zijn medische boeken over seksualiteit en hoe hij daardoor rigide sociale rollen construeerde waarbij vrouwen de rol van verzorgers en mannen die van de kostwinnaar bekleeden.<sup>12</sup>

---

<sup>10</sup> McLaren, *Twentieth-Century Sexuality*, 46-63; C. Simmons, *Making Marriage Modern: Women’s Sexuality From the Progressive Era to World War II* (Oxford 2009); J. Neuhaus, ‘The Importance of Being Organismic: Sexuality, Gender and Martial Sex Manuals in the United States, 1920-1963’, *Journal of the History of Sexuality* 9:4 (2000) 447-473; P. Laipson, ‘“Kiss Without Shame, For She Desires It”: Sexual Foreplay in American Marital Advice Literature’, *Journal of Social History* 29:3 (1996) 507-525; zie ook: M.E. Melody en L.M. Peterson, *Teaching America About Sex: Marriage Guides and Sex Manuals From The Late Victorians to Dr. Ruth* (Londen/New York 1999).

<sup>11</sup> R. Porter en L. Hall, *The Facts of Life: The Creation of Sexual Knowledge in Britain 1650-1950* (Londen 1995) 202-223.

<sup>12</sup> J. Weeks, ‘Havelock Ellis and the Politics of Sex Reform’ in: Idem, *Making Sexual History* (Oxford 2000)17-48.

Ten slotte heeft historicus Peter Cryle vroeg twintigste-eeuwse Franse huwelijksadviesliteratuur en romans onderzocht. Hij richt zich daarbij op het fenomeen van de huwelijksnacht en hoe dit cruciale onderdeel van de huwelijkse seksualiteit discursief vorm kreeg. Cryle laat zien dat beide tekstsoorten de huwelijksnacht op een semiotische wijze neerzetten als een Aristotelische crisis. Het is een lotsbepalend moment binnen de huwelijkse seksualiteit: de man zal met zijn aanpak de vrouwelijke seksualiteit voor altijd vorm geven. Hij draagt in de huwelijksnacht de verantwoordelijkheid voor de transformatie van het maagdelijke meisje tot een seksuele vrouw. Seks wordt volgens Cryle voorgesteld als een zelfregulerend proces dat vormen van ‘onnatuurlijk’ seksueel gedrag, zoals seksuele overdaad, bestraft. Met een natuurlijk verloop van de huwelijksnacht zou de ontwaakte vrouwelijke seksualiteit zich positief ontwikkelen. Als deze introductie in het vrouw-zijn echter zonder tact en zelfbeheersing zou gebeuren, waarschuwen de medische teksten voor een variatie aan pathologische problemen, waaronder frigiditeit, onvruchtbaarheid of Sapphisme. Cryle illustreert hiermee hoe één onderdeel van huwelijkse seksualiteit een bijna dramaturgische invulling krijgt. Er zijn duidelijke rollen en een vastgelegd scène-verloop.<sup>13</sup>

In de Nederlandse historiografie is de kennis over gender en seksualiteit in relatie tot het huwelijk in de twintigste eeuw beperkt tot een aantal sociaal-maatschappelijk en politiek georiënteerde kernpublicaties. In 1988 werd *Vijf eeuwen gezinsleven* een van de eerste bundels over gender en huwelijk in Nederland. Hierin gaat historicus Dirk Damsma aan de hand van demografisch, politiek en sociaal-maatschappelijk bronmateriaal – voornamelijk gefocust op instituties - de ontwikkeling van het Nederlandse christelijke gezinsideaal na tussen 1850 en 1960. Dit ideaal kenmerkte zich door een opvallend hoog geboortecijfer en een laag aantal buitenechtelijke geboortes en echtscheidingen. Demografisch historicus Theo Engelen bevestigt deze stand van zaken met een sociaal-demografisch onderzoek naar de oorzaak van het afwijkende vruchtbaarheidspatroon van Nederland tussen 1870 en 1960. Hij constateerde ook dat huwelijkse vruchtbaarheid opmerkelijk hoog was in vergelijking met andere Europese landen en dat ook lang bleef. De confessionele factor was hierin volgens Engelen bepalend en belangrijker dan beroepsgroep of afkomst van stad of platteland, aangezien kindertallen bij zowel katholieken als gereformeerden exceptioneel hoog waren. Dit zette volgens hem op zijn beurt gezinnen in de gehele samenleving aan tot het nemen van een hoger aantal kinderen dan het Europees gemiddelde.<sup>14</sup>

Damsma benoemt de invloed van de kerken en kerkelijke organisaties op de gezinsmoraal, maar benadrukt dat hier veeleer sprake zou zijn van een algemene burgerlijke moraal van verpreutsing. Deze algemene moraal werd door de kerken slechts gesanctioneerd. Volgens Damsma was de burgerij verantwoordelijk voor de vorming van een nieuwe gezinsmoraal in de negentiende eeuw via zedelijkheids- en beschavingsoffensieven. De kerken speelden daar vervolgens op in om de grip op

---

<sup>13</sup> P. Cryle, “‘A Terrible Ordeal from Every Point of View’: (Not) Managing Female Sexuality on the Wedding Night”, *Journal of the History of Sexuality* 18:1 (2009) 44-64.

<sup>14</sup> T. Engelen, ‘Kerk en kindertal. De kracht van religie in de Nederlandse samenleving 1900-1950’, *Trajecta* 13 (2004) 298-315; D. Damsma, ‘Van hoeksteen tot fundament. Het gezin in Nederland 1850-1960’ in: H. F. M. Peeters, *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland* (Nijmegen 1988) 209-247.

gelovigen te behouden en ondermijning door het socialisme, feminisme en nieuw-malthusianisme tegen te gaan. Zo stelde de Katholieke Kerk eigen strikte voorwaarden op voor huwelijkse seksualiteit, die tevens onderdeel werden van de katholieke identiteit. Een onderdeel hiervan was het propageren van de Heilige familie van Nazareth en de Maria Moederschapscultus. Bij de meer versplinterde protestantse kerken was volgens Damsma eveneens een integratie van deze burgerlijke gezinsideologie gaande, onder andere zichtbaar in het belang dat protestantse kerken hechtten aan het gezin en seksualiteit in het huwelijk. De grip van de kerken verslakte na 1900, toen zij steeds meer gedwongen werden zich aan te passen aan de wijzigende opvattingen over huwelijk en gezin, maar bleef desondanks aanwezig. Dat opvattingen over seksualiteit en voortplanting veranderden was volgens Damsma het gevolg van sociaaleconomische structuurveranderingen. Hij ziet het als een civilisatie- en seculariseringsproces in gang gezet door urbanisatie en differentiatie. De redacteur, historicus Harry Peeters, verklaart deze ontwikkeling eveneens vanuit de civilisatietheorie van socioloog Norbert Elias.<sup>15</sup>

Ook in de politiek werd de gezinsmoraal na 1900 een uitgangspunt. De dominante confessionele partijen wilden de nieuwe arbeidersklasse disciplineren en integreren in de natie. Er volgde een reeks wetten gebaseerd op het burgerlijke gezinsideaal, waaronder de zedelijkheidswetten van 1911 die onder meer prostitutie en het aanprijzen van voorbehoedsmiddelen verboden. Hierbij benadrukt Damsma opnieuw dat de zedelijkheidswetten niet als de culminatie van het zedelijkheidsoffensief moeten worden gezien, maar als de uiting van een in de samenleving breed gedragen ideaal. Na deze zedelijkheidswetten volgde wetgeving die arbeid buitenshuis voor vrouwen pogde in te perken. Dit initiatief werd gesteund door zowel de socialisten, gemotiveerd door angst voor loondrukking op de arbeidsmarkt, als door de confessionelen, vanuit het ideaal van de huisvrouw en moeder. Mede daardoor kende Nederland tot in de jaren zestig een van de laagste percentages werkende gehuwde vrouwen van Europa. Dit werd aangevuld door sociale politiek die in de eerste helft van de twintigste eeuw het mannelijk kostwinnersbeginsel ondersteunde en vrouwenarbeid ontmoedigde. De verklaring voor deze sterke politieke bemoeienis met zedelijkheid is volgens Damsma niet een mentaliteitswijziging, maar een sociaal-politieke verandering. Na de invoering van algemeen stemrecht zou de stem van de meerderheid zwaar zijn gaan gelden en moest de tot dan toe oppermachtige liberale partij wijken.<sup>16</sup>

Historica Ali de Regt bevestigt dit beeld. In haar bijdrage aan socioloog Ton Zwaans bundel *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa* laat ze zien wat dit nieuwe burgerlijk-christelijke ideaal betekende voor het gezin. Daarvoor gebruikt ze sociaal-maatschappelijk materiaal en legt ze net als Damsma de nadruk op de invloed van organisaties en instituten. Volgens De Regt diende in het ideaal van het traditioneel gezin sprake te zijn van strikt gescheiden genderrollen. De man was kostwinnaar en gezinshoofd en de vrouw bleef na het huwelijk uitsluitend binnenshuis werken. Daar werd ze geacht uit te blinken als rationele huisvrouw en liefdevolle moeder. Seksualiteit mocht uitsluitend plaatsvinden binnen het huwelijk. De Regt beschrijft hoe de politiek in de eerste helft van de twintigste eeuw een

---

<sup>15</sup> Damsma, 'Van hoeksteen tot fundament', 209-247.

<sup>16</sup> Ibidem, 209-247.

offensief opstartte gericht tegen mogelijke gevaren voor de christelijke seksuele moraal, zoals gemengde sportactiviteiten. Tegelijkertijd zorgde de politiek ervoor dat het gezinsideaal ook voor de lagere middenklasse een haalbaar doel werd, bijvoorbeeld door het invoeren van sociale wetgeving. Ze noemt ook bondig de komst van de hiervoor genoemde Amerikaanse huwelijksadviesliteratuur in Nederland in de jaren twintig. De Regt twijfelt echter aan de invloed van deze radicaal vernieuwende adviesboekjes en de daarin verkondigde ideeën en verwijst naar socioloog Cas Wouters, die stelt dat de traditionele genderverhoudingen veelal in stand bleven. Zwaan plaatst De Regts betoog in een lange termijn ontwikkeling van het huwelijk en de maatschappelijke repressie en bevrijding van seksualiteit in de westerse wereld. Het huwelijk werd volgens Zwaan vanaf de zestiende eeuw tot de jaren zestig van de vorige eeuw langzaam geformaliseerd en geïnstitutionaliseerd. Seksualiteit werd daarbij in steeds sterkere mate gereguleerd en onderdrukt door zowel de kerken als de overheden.<sup>17</sup>

Ook publicaties van historici Els Blok, Marjan Schwegman en Els Kloek versterken dit beeld – opnieuw met vergelijkbaar bronnenmateriaal en een op instituten georiënteerde insteek. Allen concluderen dat de confessionele partijen en organisaties het huiselijk ideaal nastreefden van de werkende man en de niet-werkende huisvrouw. Ze benadrukken de invloed van dat ideaal op wetgeving die het veelal onmogelijk maakte voor vrouwen om na het huwelijk werkzaam te zijn buitenshuis. Ze diende als moeder en huisvrouw uit te blinken in het bestieren van een rationeel georganiseerd, maar tegelijkertijd liefdevol huishouden. Het beeld van de huisvrouw wordt door Kloek voorzien van diepte in *Vrouw des huizes*. Kloek laat zien hoe het ideale ‘harmonisch gezin’ de nadruk legt op de huisvrouw als onmisbare spil van het gezin. Door middel van haar stabiliserende rol in het gezin gaf ze tevens ook stabiliteit aan de natie. Zeker na de Tweede Wereldoorlog vierde de leuze ‘gezinsherstel brengt volksherstel’ hoogtij. In de periode van de Tweede Wereldoorlog tot in de jaren zestig was de positie van huisvrouw voor Nederlandse vrouwen van alle standen nog nooit zo onomstreden en zeker.<sup>18</sup>

De oorlogsjaren werden in 1995 door historicus Pieter Koenders uit de doeken gedaan. In zijn proefschrift schetst hij een beeld van een steeds sterkere publieke bemoeienis met het seksuele leven van Nederlanders tussen 1900 en 1958. Hij doet dat aan de hand van nationale en regionale overheids- en politiearchieven, de archieven van zedelijkheidsorganisaties en interviews met onder meer politieagenten. Koenders bekijkt zedelijkheidsorganisaties die opkwamen in het kielzog van het negentiende-eeuwse beschavingsoffensief, waaronder de protestantse Middernachtzending en de Katholieke Actie. De manier waarop deze zedelijkheidsbewegingen zich gingen bezighouden met kwesties omtrent gezinspolitiek en seksualiteit en de actors die in deze ontwikkelingen relevant waren, worden in detail uiteen gezet. Koenders gaat in op de invloed die zij uitoefenden op de confessionele

---

<sup>17</sup> A. De Regt, ‘Het ontstaan van het ‘moderne’ gezin, 1900-1950’ in: T. Zwaan, *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa* (Heerlen 1993) 209-240; T. Zwaan, ‘Recente transitie in huwelijk, gezin en levenscyclus’ in: T. Zwaan, *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa* (Heerlen 1993) 241-264.

<sup>18</sup> E. Blok, *Loonarbeid van Vrouwen in Nederland, 1945-1955* (Nijmegen 1978) 23-30, 86-99; M. Schwegman, ‘Tussen traditie en moderniteit. De Nederlandse vrouw tijdens het Interbellum’ in: A. Jaspers, *Bericht uit 1929. Het veelzijdige gezicht van de Nederlandse samenleving ten tijde van de oprichting van het PTT museum* (Den Haag 1989) 32-45; E. Kloek, *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009) 179-221.

politiek en hoe zij uiteindelijk bijdroegen aan het ontstaan van overheidsbeleid. Homoseksualiteit mag dan wel de focus van zijn werk zijn, toch biedt Koenders een helder overzicht van de rol van zedelijkheidsorganisaties wat betreft de geschiedenis van seksualiteit in het algemeen.<sup>19</sup>

Koenders ontdekt drie trends vanaf 1930 als het gaat over zedeloosheidsbestrijding. Allereerst was er een actievere opstelling van de Staat met betrekking tot het seksuele leven van de burgers. Via het Rijksbureau ging de overheid zich bezighouden met zedelijkheidskwesities en de zedelijkheidswetgeving werd aangescherpt. Koenders wijst bijvoorbeeld op de strengere aanpak van pornografie en de verhoging van de wettelijke minderjarigheidsgrens. In de zedelijkheidslobby gingen de katholieken zich meer richten op de emanciperende leken dan op de clerus en moesten theologen langzaam maar zeker terrein prijsgeven aan medici. De protestanten ontwikkelden daarbij interesse in preventieve psychologische benaderingen van seksualiteit bekend als 'morele hygiëne'. Ten tweede begon de verschuiving binnen de zedelijkheidslobby van een morele naar een medische benadering. In deze periode kwam de geestelijke gezondheidszorg op en wendden de zedelijkheidsorganisaties zich tot de psychiatrie en psychologie om 'problematisch' gedrag te voorkomen. Dit was al vroeg het geval bij de katholieken, maar in de jaren dertig paste ook de Middernachtzending onder leiding van Arie Bouman inzichten toe uit de medische wetenschap. Koenders merkt daarbij op dat medische inzichten voorzien werden van morele lading. Tijdens de bezettingstijd ging de medicalisering gestaag verder. Het werd de motivatie achter het streng optreden van de overheid, onder andere door prostitués verplicht op te nemen in tehuizen en te onderwerpen aan medische controles. Ten derde vond er een radicalisering van de strijd voor gelijkberechtiging van homoseksuelen plaats, die felle kritiek kreeg.<sup>20</sup>

De naoorlogse periode liet volgens Koenders zowel continuïteit als vernieuwing zien. Na de bevrijding was alle aandacht gericht op zedelijk herstel. De zedelijkheidsorganisaties pakten de draad grotendeels ongewijzigd weer op en de angsten over zedenverloedering die de oorlog had losgemaakt, werden door de zedelijkheidslobby aangedikt. Bouman speelde hierin een belangrijke rol, omdat hij hiermee de verschuiving van morele naar medische argumenten wilde voortzetten. Hij was overtuigd van de opvatting dat seksuele voorlichting van cruciaal belang was. Seksualiteit mocht volgens hem niet langer bepaald worden door angst, onwetendheid of strafbepalingen. Daarom beoogde Bouman de fusie van de zedelijkheidsbeweging met de psychiatrie en psychologie. Tevens waren seksuele problemen in de ogen van Bouman maatschappelijke problemen en dus onderdeel van de volksgezondheid. Uiteindelijk zorgden dergelijke ambities voor het einde van de zedelijkheidsbeweging en de professionalisering van het zedelijkheidswerk via nieuwe organisaties als het FIOM en RIAGG.<sup>21</sup>

Deze hiervoor besproken werken belichten de institutionele, demografische, politieke en sociaal-maatschappelijk kant van de Nederlandse seksualiteits- en gendergeschiedenis van de twintigste eeuw. Binnen deze historiografie heeft alleen historicus Willem Melching aandacht gehad voor

---

<sup>19</sup> P. Koenders, *Tussen christelijk Réveil en Seksuele Revolutie. Bestrijding van zedeloosheid, met de nadruk op repressie van homoseksualiteit* (Leiden 1995) 47-137, 149-214, 228-262.

<sup>20</sup> Koenders, *Tussen christelijk Réveil en Seksuele Revolutie*, 47-137, 149-214, 228-262.

<sup>21</sup> *Ibidem*, 47-137, 149-214, 228-262.

huwelijksadviesliteratuur. Via de discourseanalyse van het beroemde huwelijksadvieswerk van de vrouwenarts Theodore van de Velde onthult Melching opvattingen over seksualiteit en gender in de jaren twintig. Van de Velde wilde – aldus Melching - het huwelijk redden van de heersende huwelijks crisis en de daaraan verbonden verloedering van de seksuele moraal. Om het huwelijk te behouden, moest huwelijkse seksualiteit een fundamentele rol gaan spelen in de omgang tussen de echtgenoten. Seks zou de basis van een gezond huwelijk zijn. Mede daarom zou voorplanting gereguleerd moeten worden, omdat een overschot aan kinderen het huwelijksgeluk kon aantasten. Een van Melchings conclusies betreft het complexe vrouwbeeld dat Van de Velde creëert. De vrouw zou een gelijkere positie innemen ten opzichte van de man, wat voornamelijk inhield dat zij eveneens seksuele behoeftes en rechten kreeg toebedeeld. Tegelijkertijd bleef de vrouwelijke seksuele en maatschappelijke identiteit bijna geheel afhankelijk van haar echtgenote en was van seksuele autonomie geen sprake. Daarnaast concludeert Melching dat Van de Velde's advies weliswaar een vernieuwingsdiscourse bevat, maar dat het eigenlijke doel het behoud van een traditionele samenlevingsvorm was.<sup>22</sup>

Ondanks Melchings belangrijke bijdrage blijft de studie van gender in relatie tot seksualiteit aan de hand van huwelijksadviesliteratuur binnen de Nederlandse historiografie achter. De bestaande kennis is doorgaans afkomstig van sociaal-maatschappelijk of politiek onderzoek gericht op instituties, organisaties en overheden. Het geraadpleegde materiaal bevat bijna uitsluitend sociaal-maatschappelijke, demografische en politieke bronnen, zoals politieke enquêtes, bevolkingsstatistieken, politieverlagen of wet- en regelgeving. De Amerikaanse, Britse en Franse casuïstiek laten echter de mogelijkheden zien van de analyse van adviesliteratuur. In de Angelsaksische publicaties over huwelijksadviesliteratuur heerst de consensus dat vanaf 1900 een positievere en liberalere houding ontstond tegenover seks, hoewel nog altijd met een blijvende ongelijke machtsverhouding tussen man en vrouw. Seks kon bijvoorbeeld puur plezierig zijn en de echtelijke relatie versterken - zonder per definitie voorplanting als doel te hebben. De situatie in Nederland was radicaal anders. Het land onderging een verpreuingsproces. Verzuilde zedelijkheidsorganisaties, de kerken en de confessionele politiek propageerden een restrictieve seksuele moraal met rigide genderrollen. Seks werd beperkt tot het huwelijk en mocht haast uitsluitend in dienst staan van gezinsuitbreiding.

In deze periode verscheen er in Nederland net als in Amerika, Groot-Brittannië en Frankrijk adviesliteratuur over seksualiteit in het huwelijk. Over de in Nederland beschikbare adviesliteratuur is weinig bekend. Hoe deze adviesliteratuur en de daarin geconstrueerde gendernormen zich tot de zeer verschillende nationale en internationale situaties verhielden, is eveneens onduidelijk. De Regt stelt dat de radicaal vernieuwende advieswerken uit de V.S. maar moeizaam voet aan de grond kregen in Nederland. In de context van de verzuiling is het aannemelijk dat Nederlanders adviesliteratuur selecteerden op basis van de zuil waartoe zij behoorden. Voor leden van de confessionele zuilen in het

---

<sup>22</sup> W. Melching, ‘‘Het volkomen huwelijk’’. Opvattingen omtrent huwelijk en seksualiteit in het werk van Th. H. van de Velde’ in: G. Hekma (red.), *Grensgeschillen in de seks. Bijdragen tot een culturele geschiedenis van de seksualiteit* (Leiden 1990) 128-144.

bijzonder betekende dit dat liberale werken uit de V.S. naar alle waarschijnlijkheid buiten de boekenkast bleven. Toch was ook voor de leden van de katholieke en protestantse zuil genoeg binnen- en buitenlandse huwelijksadviesliteratuur beschikbaar. Zo is in de periode tussen circa 1930 en 1960 een aanzienlijk aanbod te ontdekken van katholieke adviesliteratuur. Deze scriptie stelt de vraag hoe opvattingen over gender vorm kregen in relatie tot seksualiteit in deze katholieke huwelijksadviesliteratuur in Nederland tussen circa 1930 en 1960.

## Bronnen

De bronnen van dit onderzoek zijn huwelijksadviesboekjes met een katholieke grondslag beschikbaar in Nederland tussen circa 1930 en circa 1960. Met huwelijksadviesliteratuur wordt bedoeld: non-fictie literatuur geschreven voor een lezerspubliek van huwende of reeds gehuwde mannen en/of vrouwen met als primaire oogmerk het adviseren en instrueren van deze mannen en/of vrouwen over het huwelijk in het algemeen en huwelijkse seksualiteit in het bijzonder.<sup>23</sup> De keuze voor katholieke adviesliteratuur is enerzijds inhoudelijk. Zoals reeds genoemd, is er weinig bekend over deze huwelijksadviesliteratuur. Daarnaast biedt de interne homogeniteit van de katholieke zuil een relatief grote kans op het verkrijgen van een representatief beeld van de heersende ideeën over seksualiteit en gender. Dit steunt ook op de vooronderstelling dat de katholieke huwelijksadviesliteratuur dichterbij de leden van de katholieke zuil stond dan de niet-katholieke adviesliteratuur. Anderzijds is er een praktische overweging gemaakt. De locaties waar het onderzoek is verricht – Nijmegen en Maastricht – maken de waarschijnlijkheid van een representatief bronnencorpus voor de katholieke zuil groter dan voor de protestantse, liberale of socialistische tegenhangers.

Het bronnencorpus is samengesteld met behulp van *PiCarta* en *Worldcat*. Deze digitale zoeksystemen bevatten de catalogi van alle Nederlandse bibliotheken en archieven en geven zodoende een goed beeld van het beschikbare materiaal. In de selectie is alleen gekeken naar boeken. Het corpus bevat niet alleen Nederlandse auteurs, maar wel uitsluitend Nederlandse vertalingen. Alle boeken vallen grofweg in de periode 1930-1960. In de eerste fase van de samenstelling van het bronnencorpus heeft een globale scan plaatsgevonden door te zoeken op *keywords* als ‘huwelijk’ en ‘seksualiteit’ binnen de gekozen tijdsperiode. Na deze globale scan zijn veelvoorkomende termen uit de titels van huwelijksadviesliteratuur geïnventariseerd. Deze termen waren: ‘huwelijk\*’, ‘echt\*’, ‘weten’, ‘voltooi\*’, ‘voortplanting’, ‘sexualiteit’ [*sic*], ‘getrouw\*’, ‘luister’, ‘liefde’, ‘trouwen’, ‘gehuwd\*’ en ‘verloof\*’. Met deze termen als trefwoorden is daarna systematisch gezocht in *PiCarta* en *WorldCat*.

Na deze eerste fase zijn de gevonden werken gecategoriseerd in een bronnenlijst. De gebruikte categorieën zijn het eerste publicatiejaar, de titel, de auteur(s), de uitgever(s), de grondslag en de bekende herdrukjaren in Nederland. Aan de hand van deze lijst heeft een verkenning van de bronnen

---

<sup>23</sup> Neuhaus, ‘The Importance of Being Organismic’, 447-448. Zie voetnoot 1. Deze definitie is ten dele gebaseerd op het werk van Neuhaus. Zij ontdekte dat huwelijksadviesliteratuur veelal een mengvorm was van algemeen advies voor het huwelijk en specifiek advies omtrent seksualiteit.

plaatsgevonden. Daarbij zijn de boeken die ondanks verwachtingen niet vielen onder de noemer huwelijksadviesliteratuur uit de lijst verwijderd.<sup>24</sup> Om het onderzoek werkbaar te maken, is het bronnencorpus beperkt tot een aantal bibliotheken: De Radboud Universiteitsbibliotheek Nijmegen inclusief het Katholiek Documentatiecentrum, de stadsbibliotheek Centre Céramique te Maastricht en de Universiteitsbibliotheek Maastricht. De boeken die niet beschikbaar waren in de gekozen bibliotheeklocaties zijn eveneens uitgesloten. Daarnaast zijn nieuwe titels aan de lijst toegevoegd die tijdens de eerste verkenning boven water kwamen. Van de in totaal 103 gevonden titels bleven er 64 bruikbare werken over. Uiteindelijk zijn de katholieke advieswerken uit deze lijst geïsoleerd. Alle versies van de bronnenlijsten zijn in de bijlages opgenomen.<sup>25</sup>

De definitieve bronnenselectie bevat 26 titels variërend van populair-medische adviesboeken geschreven door katholieke artsen tot moralistische adviesboeken geschreven door pastoors, paters en moralisten. De aandacht voor seksualiteit varieert sterk. Sommige auteurs gaan uitvoerig en expliciet in op seksualiteit, terwijl anderen het slechts kort en impliciet behandelen. Veel van de werken zijn met regelmaat in de gekozen tijdsperiode herdrukt. Enkele werken hebben slechts één bekende druk. Het bronnencorpus is een selectie van de beschikbare adviesliteratuur en is dus niet uitputtend. De lijst bevat echter veel bekende titels en auteurs binnen de katholieke huwelijksadviesliteratuur. Deze indruk is ontstaan door interne verwijzingen naar specifieke auteurs en titels in de adviesboeken zelf. Bovendien behandelen de gekozen adviesboeken keer op keer vergelijkbare inhoudelijke thema's en bevatten ze overeenkomstige opvattingen. Het definitieve bronnencorpus kan daarom als verzadigd worden bestempeld.

## Methode

De methode van dit onderzoek is gebaseerd op de Foucauldiaanse vertooganalyse. Hierdoor wijkt de scriptie af van de publicaties van Peeters en Zwaan, maar ook van sociologische literatuur over de geschiedenis van seksualiteit en sekse in het algemeen.<sup>26</sup> In deze werken vormt de

---

<sup>24</sup> Veel van de werken over seksualiteit zijn geschreven door medici. De grens tussen populair-medische adviesliteratuur en medisch-wetenschappelijke publicaties is soms vaag. Een deel van deze werken heeft echter een duidelijke wetenschappelijke inslag. Ondanks dat de auteurs van advieswerken de geïnteresseerde leek naar deze titels doorverwijzen, zijn ze van dit bronnencorpus uitgesloten. Daarnaast is er een specifiek genre te ontdekken gericht op de seksualiteit van adolescenten. Dit genre grenst aan de huwelijksadviesliteratuur, maar richt zich op de periode van verkering. Dit zijn boekjes zoals: 'Zij en gij' van H. Schilgen of 'De schoone tijd der jonge liefde' van E. van Erp. Ook deze zijn niet meegenomen in het bronnencorpus. Zie bijv.: M. Van Tilburg, *Hoe hoorde het? Seksualiteit en partnerkeuze in de Nederlandse adviesliteratuur 1780-1890* (Amsterdam 1998); L.D.H. Sauerteig en R. Davidson (red.), *Shaping Sexual Knowledge: A Cultural History of Sex Education in Twentieth Century Europe* (Londen 2009); H.Q. Röling, *Gevreesde vragen. Geschiedenis van de seksuele opvoeding in Nederland* (Amsterdam 1994); H.Q. Röling, 'Sacralisering en trivialisering van seksualiteit in verlichtings- en reformpedagogiek' in: G. Hekma (red.), *Grensgeschilden in de seks. Bijdragen tot een culturele geschiedenis van de seksualiteit* (Leiden 1990) 117-127.

<sup>25</sup> Bijlage I is de eerste lijst van 103 titels opgesteld door middel van *PiCarta* en *WorldCat*, bijlage II is de bronnenlijst na de eerste verkenning exclusief de ongeschikte en niet beschikbare titels en bijlage III is de uitgebreide definitieve bronnenlijst met uitsluitend katholieke titels.

<sup>26</sup> Zie bijvoorbeeld het werk van socioloog Cas Wouters: C. Wouters, *Seks en de seksen. Een geschiedenis van moderne omgangsvormen* (Amsterdam 2005); C. Wouters, 'Dating in de VS – verloving en verkering in Nederland. Een vergelijking van ontwikkelingen sinds 1880' in: L. Buijs en S. Holla (red.), *De seksparadox. Nederland na de seksuele revolutie* (Amsterdam 2014) 140-168; C. Wouters, *Van minnen en sterven. Informalisering van omgangsvormen rond seks en dood* (Amsterdam 1990).



onderdrukkingshypothese veelal het uitgangspunt en is de civilisatietheorie van Norbert Elias een veelvoorkomend verklaringsmodel. In deze scriptie wordt seksualiteit daarentegen niet gezien als biologische drift waar van buitenaf allerlei krachten op inwerken, maar als een sociale constructie die door de mens zelf discursief wordt vormgegeven. Binnen deze constructie van seksualiteit krijgen tevens opvattingen omtrent gender vorm. Laipson beschrijft huwelijksadviesliteratuur als ‘a site of gender contestation’.<sup>27</sup> Het is een figuurlijke arena waarin claims op culturele macht worden onderhandeld en vrouwelijkheid en mannelijkheid continu worden vormgegeven. Adviesboekjes hebben een normatief karakter en geven opvattingen over seksualiteit en gender weer. Over de invloed van deze opvattingen op concreet seksueel gedrag kan en zal geen uitspraak worden gedaan.<sup>28</sup>

Het bronmateriaal wordt in navolging van Laipson en Neuhaus benaderd als ‘sexual scripts’, een concept uit de *sexual script theory*.<sup>29</sup> Sociologen John Gagnon en William Simon ontwikkelden deze theorie gebaseerd op het sociaal constructivisme. De theorie stelt dat menselijk gedrag ontleend wordt aan gedeelde opvattingen in een bepaalde sociale groep. Deze opvattingen krijgen de vorm van *scripts*, metaforische draaiboeken die individuen aanleren om sociaal te kunnen functioneren. Er zijn drie niveaus waarop *scripting* voorkomt. Het derde niveau, het intrapsychisch niveau, speelt zich af in de menselijke gedachte en is in dit geval niet relevant. Wel van belang zijn de eerste twee niveaus. Op het abstractste niveau wordt er gesproken van ‘culturele scenario’s’. Dit niveau biedt context voor de rollen, bevat institutionele afspraken en wordt gevormd door instituties als de overheid, media, religie, de wet en educatie. Het niveau dat in deze scriptie centraal staat, is het tweede niveau: de interpersoonlijke *scripts*. Dit zijn *scripts* afgeleid van de culturele scenario’s, maar toegespitst op specifieke situaties – in dit geval onderdelen van de huwelijkse seksualiteit. De algemene leidraad voor rollen en regulering wordt zo gevormd dat ze door de actors toegepast kunnen worden voor een interpersoonlijke interactie. Binnen de *sexual script*-theorie zijn seksualiteit en gender onlosmakelijk met elkaar verbonden. Deze scriptie bekijkt het *sexual script* van de katholieke adviesliteratuur en legt bloot hoe het genderrollen vormgeeft.<sup>30</sup>

Concreet worden de genderrollen onderzocht door middel van een vertooganalyse. Dit houdt in dat er aandacht is voor de tekstuele elementen – zoals metaforen, intonatie, veelgebruikte concepten en binaire opposities - die bijdragen aan de vorming van de genderrollen. Allereerst zal hiermee het algemene ‘scene-verloop’ van het interpersoonlijk *script* worden uiteengezet. Dit betreft het normatieve verloop van de huwelijkse seksualiteit in de adviesliteratuur – inclusief de ideeën over ‘correcte’ seksuele handelingen en de juiste volgorde en doeleinde van die handelingen. Daarna volgen twee analyses van de genderrollen voor mannen en vrouwen binnen dit *script*. Er wordt gezocht naar grote

---

<sup>27</sup> Laipson, “‘Kiss Without Shame, For She Desires It’”, 512-513.

<sup>28</sup> Laipson, “‘Kiss Without Shame, For She Desires It’”, 512-513; Neuhaus, ‘The Importance of Being Orgasmic’, 447-450; Porter en Hall, *Facts of Life*, 3-13.

<sup>29</sup> Neuhaus, ‘The Importance of Being Orgasmic’, 449; Laipson, “‘Kiss Without Shame, For She Desires It’”, 512-513.

<sup>30</sup> M.W. Wiederman, ‘Sexual Script Theory: Past, Present and Future’ in: J. DeLamater en R.F. Plante (red.), *Handbook of the Sociology of Sexualities* (Zwitserland 2015) 7-22, aldaar: 7-9, 19.

lijnen in de manier waarop de advieswerken mannelijkheid en vrouwelijkheid vormgeven – naar welke ideeën over seksuele gesteldheid, seksuele verantwoordelijkheden en seksuele handelingsbekwaamheid telkens opnieuw terugkomen en hoe bepaalde handelingen en attitudes voorzien worden van genderconnotaties. Daarnaast wordt er aandacht besteed aan afwijkende opvattingen, die eveneens licht kunnen werpen op de constructie van gender.<sup>31</sup>

## **Structuur**

Deze scriptie bestaat uit vier hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk biedt een nadere beschouwing van de algemene kenmerken van de katholieke adviesliteratuur. Daarna volgt een hoofdstuk gericht op het breedste niveau van het *sexual script*. Dit betreft het algemene verloop van de huwelijks seksualiteit. De twee daarop volgende hoofdstukken zullen elk de constructie van één genderrol binnen het *sexual script* behandelen.

---

<sup>31</sup> I. B. Neumann, 'Returning Practice to the Linguistic Turn: The Case of Diplomacy', *Journal of International Studies* 31:3 (2002) 627-651, aldaar: 627-628; M. Dobson en B. Ziemann, *Reading Primary Sources: The Interpretation Of Texts From 19th And 20th Century History* (London 2009) 6-15.

## De katholieke huwelijksadviesliteratuur

Voordat gekeken kan worden naar het *sexual script* zelf is het van belang dieper in te gaan op de kenmerken van de bestudeerde advieswerken. In de historiografie gaat de aandacht hoofdzakelijk uit naar de invloed van instituten en organisaties op opvattingen over seksualiteit en gender in Nederland enerzijds en de vernieuwende liberale huwelijksadviesliteratuur uit Amerika en Groot-Brittannië anderzijds.<sup>32</sup> Katholieke huwelijksadviseurs gaven echter eveneens vorm aan de genderopvattingen in de Nederlandse samenleving. Ze droegen bij aan de totstandkoming van de katholieke identiteit omtrent seksualiteit en gender in de eerste helft van de twintigste eeuw zoals beschreven door Dirk Damsma en zagen zichzelf als tegenhangers van de liberale vernieuwingsliteratuur.<sup>33</sup> Zo bekritiseert adviseur Claire Souvenance ‘de verheerlijking van de heidense liefde, die zich aan allen, jongeren en volwassenen, in de uitstalkasten van onze kiosken en boekhandelaren aanbiedt’.<sup>34</sup> Deze afkeer illustreert het unieke karakter dat de katholieke adviseurs zichzelf toeschrijven. De kenmerken van dit specifieke deelgenre bieden de nodige context voor de volgende hoofdstukken.

### Homogeniteit

Het eerste kenmerk van de katholieke huwelijksadviesliteratuur is de hoge mate van inhoudelijke homogeniteit. De informatie geboden over seksualiteit – over wat ‘goede’ of ‘foute’ seksualiteit is, welke geoorloofde handelingen er bestaan en de manier waarop deze in de praktijk moeten worden gebracht – is in alle bestudeerde werken nagenoeg identiek. Een voorbeeld hiervan is de beschrijving van de emotionele kwetsbaarheid van de vrouw.

‘Een man, die enig begrip heeft van de psychologie van de vrouw, zal zeker ook weten, dat haar psyche zeer samengesteld, zeer subtiel en dus ook zeer wondbaar is. (...) Daarom alleen al moet een man, die eenige kennis heeft van de psyche van de vrouw, zich wachten voor een haastig, onvoorzichtig en ook maar “vanzelfsprekend” optreden. De natuurlijke schaamte, die de vrouw krachtens haar rol bij de voortplanting veelmeer bezit als een bescherming dan de man, is nog in vollen omvang aanwezig. (...) Dat is de reden waarom de man met den noodigen takt zijn huwelijk moet beginnen. (...) Behalve echter de dwaasheid, waardoor hij zijn geluk verliest op het oogenblik, dat hij het tracht te grijpen, begaat hij nog een veel grootere fout. Door

---

<sup>32</sup> Damsma, ‘Van hoeksteen tot fundament’, 209-247; De Regt, ‘Het ontstaan van het ‘moderne’ gezin, 1900-1950’, 209-240; Blok, *Loonarbeid van Vrouwen in Nederland, 1945-1955*, 23-30, 86-99; Schwegman, ‘Tussen traditie en moderniteit’, 32-45; Kloek, *Vrouw des huizes*; Koenders, *Tussen christelijk Réveil en Seksuele Revolutie*; Simmons, *Making Marriage Modern*; Neuhaus, ‘The Importance of Being Organismic’, 447-473; Laipson, “‘Kiss Without Shame, For She Desires It’”, 507-525; Porter en Hall, *The Facts of Life*, 202-223; McLaren, *Twentieth-Century Sexuality*.

<sup>33</sup> Damsma, ‘Van hoeksteen tot fundament’, 218-220.

<sup>34</sup> C. Souvenance, *Voltooiing van de liefde. Boek voor verloofde meisjes en jonggehuwde vrouwen* (Kasterlee/Breda 1950) 6.

ontakvol optreden loopt hij groot gevaar zijn huwelijk voorgoed of althans voor langen tijd te bederven. Een fijn en subtiel weefsel kan niet straffeloos beschadigd worden.’

W.B. Huddleston Slater, *Ik heb geen man*, 199-200<sup>35</sup>

‘Hij moet het vertrouwen en de liefde van zijn vrouw beantwoorden met fijngevoeligheid, voorkomendheid, goedheid en ook met geduld, zijn eigen verlangens beteugelend en bewakend, opdat zijn vrouw geleidelijk aan, zonder horten en stoten in het huwelijksleven worde ingewijd. Doet hij dit niet, dan gebeurt het heel vaak, dat de jonge vrouw door een grove, ruwe en egoïstische inwijding en inbezitname, in haar innigste en teerste gevoelens geschokt wordt. Deze morele verwonding zal meer dan eens de liefde doden en soms ook het beginnend gezinsleven. Andere keren zal die wonde zich zachtjes aan helen, maar het is zeldzaam, dat niet ergens diep in het hart nog een lidteken overblijft’.

F. Dantec, *Christelijk huwelijksleven*, 191<sup>36</sup>

‘Laten zij begrijpen, dat schaamteloosheid de vrouw treft als een moreel leed, dat zij het evenmin van hem kan gedoogen, dat haar intiemste vrouwelijkheid gekwetst wordt. Voor menige vrouw is het huwelijk een diepe ontgoocheling, omdat er in den aanvang geen rekening werd gehouden met haar aangeboren kuischheidsgevoel.’

J.B. Deelen, *Van man en vrouw*, 46<sup>37</sup>

Deze citaten komen uit elk van de bestudeerde decennia, respectievelijk: 1947, 1953 en 1932. De strekking van de passages is sterk overeenkomstig. Er lijkt zelfs een standaard vocabulaire te bestaan. Zoals deze kunnen nog meer vergelijkbare citaten worden ontleend uit andere advieswerken alsook nog vele andere voorbeelden.<sup>38</sup> Gezien deze overeenkomstigheid is het aannemelijk dat de katholieke huwelijksadviseurs informatie aan elkaars publicaties ontleenden en dat zij hetzelfde bronmateriaal raadpleegden. Interne verwijzingen naar het werk van andere katholieke auteurs ondersteunt deze vooronderstelling.<sup>39</sup> Mede door de overdracht van informatie zonder veel aanpassingen vindt er feitelijk een reproductie plaats van hetzelfde narratief, met slechts kleine afwijkingen in de marge. Dit, in combinatie met de vele herdrukken van sommige advieswerken in deze periode, heeft tot gevolg dat er

---

<sup>35</sup> W.B. Huddleston Slater, *Ik heb geen man. Speciale gezondheidsleer van liefde in verloving en huwelijk* (Bussum 1947) 199-200.

<sup>36</sup> F. Dantec, *Christelijk huwelijksleven. Moraalgids der christelijke liefde* (Utrecht 1953) 191.

<sup>37</sup> J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Den Bosch 1932) 46.

<sup>38</sup> Zie voor andere voorbeelden: R. Biot, *Opvoeding tot liefde. Sexualiteit en liefde bij het kind en in het huwelijk* (Helmond 1951) 64-65; F. Jansen, *Liefde. Op zoek naar een christelijke geesteshouding in verkering en huwelijk* (Bussum 1956) 142; C. Souvenance, *Voltooiing van de liefde. Boek voor verloofde meisjes en jonggehuwde vrouwen* (Kasterlee/Breda 1950) 47-49; H.W. Agterof, *Verloofd, getrouwd, 'n kind* (Amsterdam 1940) 42; G.J. Snelder, *Het huwelijk. Wenken en raadgevingen voor volwassenen voornamelijk voor verloofden en gehuwden* (Zeist 1917) 113-114.

<sup>39</sup> Het werk van A. Hoegen en van W.B. Huddleston Slater wordt bijvoorbeeld meermaals genoemd.

in de katholieke adviesliteratuur in de jaren tussen 1930 en 1960 een eenduidige en onveranderlijke norm heerste.<sup>40</sup>

Zoals in de inleiding genoemd, bestaat het bronnencorpus uit populair-medische en religieus-moralistische werken. Deze indeling houdt echter inhoudelijk moeilijk stand. Er is doorgaans sprake van een combinatievorm. Formele medische uiteenzettingen over seksualiteit volgen vaak aansluitend op hoofdstukken over Gods scheppingsplan en de symbolische liefde van de man voor zijn vrouw, als zijnde Christus voor de Kerk.<sup>41</sup> Katholieke artsen verwijzen naar religieus-moralistische standpunten en sanctioneren deze met hun medische autoriteit en moralisten bedienen zich van medisch-wetenschappelijk inzichten om hun opvattingen kracht bij te zetten.<sup>42</sup> Vaak raken de medische en moralistische kennis echter dermate verstrengeld, dat ze niet langer als losse onderdelen beschouwd kunnen worden. Een voorbeeld geeft de Duitse arts Graf in *Leven als man en vrouw* uit 1954:

‘Er is bij haar weliswaar een verlangen naar tederheid en liefkozings aanwezig, doch een dringend verlangen naar de uiteindelijke echtelijke vereniging bestaat er nauwelijks, integendeel vinden we juist dààrvoor bewust of onbewust een zekere angst en schroom en dit des te meer hoe reiner en gezonder het meisje is.’

O. Graf, *Leven als man en vrouw*, 39<sup>43</sup>

Dit citaat illustreert hoe medische noties van ‘gezondheid’ worden verbonden aan moralistisch geladen christelijke concepten als reinheid. De angst en schroom van het meisje wordt gekoppeld aan christelijke moralistische reinheid, maar ook aan een medisch-wetenschappelijk gedefinieerde ‘gezonde’ en ‘natuurlijke’ beleving van seksualiteit. Reinheid en gezondheid worden in één adem genoemd. Net zoals historicus Pieter Koenders ontdekte in bronnen van de confessionele zedelijkheidsbewegingen, zijn het

---

<sup>40</sup> W.B. Huddleston Slater's *Ja, ik wil!* kwam uit in 1939 en werd regelmatig herdrukt tot in de jaren vijftig. D.A. Linnebanks *Het huwelijk in voorbereiding en beleving* werd eveneens in 1939 uitgegeven en tot in de jaren vijftig herdrukt. Het werk van G.J. Snelder, *Het huwelijk*, kwam oorspronkelijk uit in 1905, maar kreeg herdrukken in 1930. J.B. Deelens *Van man en vrouw* kreeg in de jaren dertig een tweetal drukken en H.W. Agterofs werk *Verloofd, getrouwd, n' kind* werd in de jaren veertig meerdere keren herdrukt.

<sup>41</sup> Zie voor voorbeelden: D.A. Linnebank, *Het gezin in wording en ontwikkeling. Een boek voor verloofden en gehuwden* (Roermond 1953) 8-10; A. Lodders, *Begrijp het huwelijk! Voor gehuwden en verloofden* (Den Bosch 1936) 14; H.W. Agterof, *Verloofd, getrouwd, 'n kind* (Amsterdam 1940) 11; M. Pierre, *Voltooiing van de liefde. Boek voor de verloofde jongen en voor de jonggehuwde man* (Kasterlee 1961) 12.

<sup>42</sup> Drie voorbeelden hiervan zijn: O. Graf, *Leven als man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Tielt 1954) 36-37. De arts Graf sanctioneert de anticonceptiemethode van de periodieke onthouding met zijn medische autoriteit en verwijst tevens naar de pauselijke encycliek *Casti Connubii*. Ook schrijft hij: ‘Er zijn gebieden, waarop er slechts één duidelijke, ondubbelzinnige beslissing kan en mag worden genomen, ook al zouden wij daarmee in strijd komen met de meerderheid van de meningen onzer medische collega's.’ C. Souvenance, *Voltooiing van de liefde. Boek voor verloofde meisjes en jonggehuwde vrouwen* (Kasterlee/Breda 1950) 6. De adviseur Souvenance combineert in haar werk inzichten uit de medische, theologische en moralistische hoek. In haar voorwoord stelt ze: ‘[Dit boek] is door theologen, moralisten en medici gecontroleerd. Het biedt dus alle mogelijke waarborgen, zowel uit godsdienstig als uit biologisch oogpunt.’ J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Den Bosch 1932) 76, 102. Dit advieswerk beargumenteert een opvatting over de natuurlijkheid van het monogame huwelijk met de pauselijke *Casti Connubii*.

<sup>43</sup> O. Graf, *Leven als man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Tielt 1954) 39.

medische en moralistische onscheidbaar geworden. Deze constante aanwezigheid van het katholiek dogma zal eveneens hebben bijgedragen aan de inhoudelijk uniformiteit in de dertig onderzochte jaren.<sup>44</sup>

### **Natuur vs. zeden**

De adviesliteratuur wordt tevens gekenmerkt door een constante spanning. Aan deze spanning ligt een tweeledige opvatting van echtelijke liefde ten grondslag, die bij alle auteurs terugkomt. Dit is de opvatting dat de volkomen echtelijke liefde een balans is van geestelijke en lichamelijke liefde. Het concept van de natuurlijke driften speelt hierbij een belangrijke rol, omdat deze de lichamelijke liefde voortdrijven. Seks wordt zo geconstrueerd als een natuurlijk en essentieel onderdeel van het huwelijk. De adviseurs Van Breukelen en Picard waarschuwen echter, respectievelijk in 1946 en 1945, voor de gevaren van deze seksuele driften:

‘De neiging van het sexuële is één van de sterkste krachten in den mens, hetgeen in verband staat met het doel van die neiging, die creatorisch zo belangrijk is. De koppigheid van deze neiging tesamen met de menselijke zwakheid, waarbij het vlees de geest overwint en de wil meesleurt naar de zonde, maken het den mens zeer moeilijk om in deze strijd staande te blijven, zelfs moeilijk om niet telkens en telkens weer te vallen.’

J.J.M. van Breukelen, *Schoonheid en geluk in huwelijk en voortplanting*, 111<sup>45</sup>

‘Maak eerst en vooral geen misbruik van de geslachtelijke vereeniging want het is uitputtend. Men mag natuurlijk zijn goesting eten; maar te veel is nadeelig voor de gezondheid. Ook in het sexuele leven moet de liefde de baas blijven over de zinnelijke begeerte. Te veel geslachtsleven zal u beiden nadeelig zijn. Het is ten andere een zekere ontarding, een weer dier-worde, of in elk geval het verkiezen van het lichaam boven de ziel.’

H. Picard, *Liefde, huwelijk en geluk*, 121<sup>46</sup>

Deze citaten zijn voorbeelden van een veelvoorkomende thematiek.<sup>47</sup> De auteurs trekken een grens tussen zedelijke en overdadige lichamelijke liefde. Een teveel aan seks ondermijnt de balans van de volkomen liefde en daarmee het huwelijk. De geestelijke liefde moet de echtgenoten binnen de grenzen

---

<sup>44</sup> Zie voor andere voorbeelden: W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil! Levensgeluk in huwelijk en liefde* (Den Haag 1937) 137, 166; Koenders, *Tussen christelijk Réveil en Seksuele Revolutie*, 47-137, 149-214, 228-262.

<sup>45</sup> J.J.M. van Breukelen, *Schoonheid en geluk in huwelijk en voortplanting* (Roermond/Maaseik 1946) 111.

<sup>46</sup> H. Picard, *Liefde, huwelijk, geluk* (Brussel 1945) 121.

<sup>47</sup> Zie voor andere voorbeelden: G. Thibon, *Wat God verenigd heeft* (Den Haag 1951) 119; C. Souvenance, *Voltooiing van de liefde. Boek voor verloofde meisjes en jongehuwde vrouwen* (Kasterlee/Breda 1950) 56; P. Carolus Tesser, *Ons trouwboekje. Wat zij die gaan trouwen moeten weten* (Maastricht 1940) 28; R. Biot, *Opvoeding tot liefde. Sexualiteit en liefde bij het kind en in het huwelijk* (Helmond 1951) 192-193; W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil! Levensgeluk in huwelijk en liefde* (Den Haag 1937) 158; J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Den Bosch 1932) 75-78.

van de ‘gezonde’ en ‘reine’ seksualiteit houden. Het volledig botvieren van de seksuele driften wordt met klem afgewezen. Seksualiteit moet daarentegen gereguleerd worden. Zo is er een constante spanning merkbaar tussen seksualiteit als wezenlijk onderdeel van liefde enerzijds en seksualiteit als potentieel destructief gevaar anderzijds.

Aansluitend op deze centrale spanning kan gesteld worden dat het concept van de ‘goede’ natuur, zoals onder meer aangekaart door Jeffrey Weeks in het werk van de Britse huwelijksadviseur Havelock Ellis, hier niet bestaat. De basis van het werk van Ellis, de goede menselijke natuur, bepaalt dat alle handelingen voortkomend uit de menselijke driften geoorloofd zijn en gestimuleerd moeten worden.<sup>48</sup> In de katholieke adviesliteratuur zit daarentegen een overduidelijke grens aan de goedheid van de natuur. De moralistische adviseur A. Buckinx-Luykx beschrijft dit denken in *Liefde en huwelijk* uit 1946.<sup>49</sup>

‘Het huwelijk, in zijn oorsprong en bedoeling, is de geëigenste vorm voor een volledig en volmaakt liefdesleven. Het beantwoordt aan de eischen van de liefde zoals ze door mensen wordt beleefd en uitgedrukt, zoals heel de natuur, heel het wezen er naar streeft. (...) Dit samenleven van twee mensen door een zuivere, schoone liefde verbonden. (...) En zij, die voor deze heilige dingen alleen spot hebben en ze gelijk stellen met het voortplantingsleven der dieren, bewijzen hoe zij in de waardeordering der dingen dwalen en hoe hun geloof en katholicisme allesbehalve konsekvent beleefd worden.’

A. Buckinx-Luykx, *Liefde en huwelijk*, 29<sup>50</sup>

De natuurlijke driften worden erkend als een door God gegeven middel tot het huwelijk. Ze zijn de stuwkrachten die man en vrouw tot elkaar brengen en mogen daarom enige vrijheid kennen. Toch zullen ze altijd beteugeld moeten worden door de verheven christelijke liefde, verbonden met termen als ‘zuiver’ en ‘schoon’, die de mens moet weerhouden van een ‘dierlijk’ bestaan. Een complete overgave aan de wetten van de natuur is onverenigbaar met de katholieke opvatting van ‘goede’, zedige seksualiteit.

---

<sup>48</sup> Weeks, ‘Havelock Ellis and the Politics of Sex Reform’, 17-48.

<sup>49</sup> Zie voor andere voorbeelden: O. Graf, *Leven als man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Tielt 1954) 37-38, 46-47; H. Picard, *Liefde, huwelijk, geluk* (Brussel 1945) 115, 123-126; R. Biot, *Opvoeding tot liefde. Sexualiteit en liefde bij het kind en in het huwelijk* (Helmond 1951) 22-23, 42; G. Thibon, *Wat God verenigd heeft* (Den Haag 1951) 114-115; J.J.M. van Breukelen, *Schoonheid en geluk in huwelijk en voortplanting* (Roermond/Maaseik 1946) 75-76, 89, 95; W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil! Levensgeluk in huwelijk en liefde* (Den Haag 1937) 136, 151, 160-161; J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Den Bosch 1932) 51-53, 112-113, 120; M. Pierre, *Voltooiing van de liefde. Boek voor de verloofde jongen en voor de jonggehuwde man* (Kasterlee 1961) 35.

<sup>50</sup> A. Buckinx-Luykx, *Liefde en huwelijk* (Brugge 1946) 29.

## **Conclusie**

De katholieke adviesliteratuur tussen 1930 en 1960 betreft een apart deelgenre in de huwelijksadviesliteratuur van de twintigste eeuw. Het meest opvallende kenmerk van het genre in deze periode is de hoge mate van inhoudelijke homogeniteit. Kennis lijkt gerecycled te worden. Daarbij is er in het advies over seksualiteit een verstrengeling zichtbaar van medische en moralistische opvattingen, die aan de homogeniteit bijdraagt. Ten slotte zorgt de tweeledige opvatting van liefde in de katholieke adviesliteratuur voor een constante spanning. De zinnelijke liefde, die gestuurd wordt door natuurlijke driften, is zowel wenselijk als gevaarlijk. Daaruit is af te leiden dat in de katholieke literatuur het concept van de goede aard van de natuur begrensd is. Zo wijkt dit deelgenre in de kern af van de liberale adviesliteratuur en vormt het naast de confessionele instituties en organisaties een andersoortige, meer banale katholieke invloed op opvattingen over seksualiteit en gender in de Nederlandse samenleving.



## De ‘enscenering’ van de huwelijkse seksualiteit

In de huwelijksadviesliteratuur wordt de geslachtsdaad niet slechts beschreven, maar ook actief vormgegeven. Historici Peter Laipson, Christina Simmons en Jessamyn Neuhaus laten in hun publicaties zien hoe de liberale Amerikaanse adviesliteratuur van de eerste helft van de twintigste eeuw huwelijkse seksualiteit construeren als een standaard set handelingen.<sup>51</sup> De katholieke adviesboeken van 1930 tot 1960 bieden ook een dergelijke uiteenzetting van de ‘standaard’ geslachtsdaad. Ze geven vorm aan ideeën over ‘normale’ seksuele handelingen, inclusief de juiste volgorde en het correcte doeleinde van deze handelingen. Er kan dus gesproken worden over de ‘enscenering’ van het verloop de huwelijkse seksualiteit. In dit hoofdstuk wordt deze enscenering uiteengezet aan de hand van de drie vaste onderdelen die het verloop structureren.

### De huwelijksnacht

De huwelijksnacht komt in achttien van de 26 bestudeerde adviesboeken voor en vormt daarmee een prominent thema in de onderzochte periode. De huwelijksnacht is het moment waarop de echtgenoten na de voltrekking van het burgerlijk en kerkelijk huwelijk seksueel contact met elkaar hebben. Dit moment heeft een belangrijke positie in de katholieke verbeelding van huwelijkse seksualiteit. Dit hangt enerzijds samen met het katholieke dogma.

‘De éérste huwelijksdaad geeft aan het sacramentele ja-woord dan ook zijn laatste bezegeling, zodat van dat ogenblik af iedere mogelijkheid tot ontbinding [van het huwelijk] is uitgesloten. Het woord “huwelijksdaad” geeft dus zeer goed aan, de centrale plaats van dit gebeuren in de echtelijke verhouding.’

A. Hoegen, *Het huwelijk*, 17<sup>52</sup>

Zoals de Nederlandse moralist Hoegen in *Het huwelijk* uit 1952 beschrijft, voltooit de consummatie van het huwelijk tijdens huwelijksnacht het sacrament en wordt het huwelijk volgens de Kerkelijke wetten officieel onontbindbaar. Anderzijds vervult de huwelijksnacht een cruciale stap in het proces van huwelijks seksualiteit: het is het onvermijdelijke beginpunt. In tegenstelling tot andere elementen van huwelijkse seksualiteit, moet de huwelijksnacht altijd doorlopen worden. Het is mede daarom dat de auteurs veel belang hechten aan deze gebeurtenis.

De huwelijksnacht verloopt in alle achttien adviesboeken op eenzelfde manier. De regel is dat de echtgenoten beiden als maagd de huwelijksnacht ingaan. Alternatieve situaties worden niet geboden

---

<sup>51</sup> Neuhaus, ‘The Importance of Being Orgasmic’, 455-459; Laipson, “‘Kiss Without Shame, For She Desires It’”, 509; Simmons, *Making Marriage Modern*.

<sup>52</sup> A. Hoegen, *Het huwelijk. Liefde en voortplanting* (Bilthoven 1952) 17.

en seksuele ‘oefening’ vóór de huwelijksnacht wordt slechts door enkele auteurs besproken en direct afgewezen.<sup>53</sup> Mede door de maagdelijkheid van beide partijen heerst er een sfeer van angst, schaamte en onbeholpenheid.<sup>54</sup>

‘Al heeft men immers nog zo lang verkering gehad, als deze in eer en deugd is verlopen, dan zal men vanzelfsprekend als man en vrouw enigszins vreemd en onbeholpen tegenover elkaar staan. Voor de jonge man zal ’t uiterst moeilijk zijn, de juiste toon te vinden en de gepaste wijze om zijn vrouw tegemoet te treden. Dat hier in ’t bijzonder ’n grote dosis tact vereist wordt, behoeft geen betoog.’

D.A. Linnebank, *Het huwelijk in voorbereiding en beleving*, 221-222<sup>55</sup>

‘Daar is allereerst de natuurlijke schaamte, - een prachtige gemoedsgesteldheid, die bij de vrouw zeer sterk, maar bij den man toch ook tot op zekere hoogte aanwezig is. De schaamte is er niet voor niets. De natuur heeft dat zoo in den mensch gelegd om duidelijk aan te toonen, dat de sexualiteit een groot en begeerenswaardig goed is, dat men zoo maar niet zonder nadenken aan den eersten den besten te grabbel gooit. Nu spreek ik niet van de preutschheid of ziekelijke schaamte (...). Neen, de natuurlijke schaamte is een schoon en subtiel versiersel van de sexualiteit, dat bij de minste ruwe aanraking gelijk de vleugels van den vlinder ernstig en onherstelbaar wordt beschadigd.’

W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil!*, 292<sup>56</sup>

In dit narratief wordt de huwelijksnacht tot een ‘moeilijk’ moment gemaakt. *Ja, ik wil!* van de arts Huddleston Slater en pater Linnebank’s *Het huwelijk in voorbereiding en beleving*, beide meerdere malen uitgegeven tussen 1939 en de late jaren vijftig, illustreren dit narratief. De schaamte bemoeilijkt volgens Huddleston Slater het verloop van de huwelijksnacht, terwijl voor Linnebank de onwetendheid van de partners voor problemen zorgt. In beide gevallen wordt duidelijk dat, als er geen rekening wordt gehouden met schaamtegevoelens, de kans aanzienlijk is dat er grote schade wordt aangericht. De schroom wordt daarbij verbonden aan moralistische zedigheid. Linnebank gebruikt bijvoorbeeld het moralistisch geladen woord ‘onbedorven’. Tegelijkertijd hoort de schroom en onwetendheid ook bij een

---

<sup>53</sup> H. Picard, *Liefde, huwelijk, geluk* (Brussel 1945) 113.

<sup>54</sup> Zie bijvoorbeeld ook: J.J.M. van Breukelen, *Schoonheid en geluk in huwelijk en voortplanting* (Roermond/Maaseik 1946) 83; G.J. Snelder, *Het huwelijk. Wenken en raadgevingen voor volwassenen voornamelijk voor verloofden en gehuwden* (Zeist 1917) 91; R. Plus, *Ik ga trouwen. Voorbereidende kennis omtrent rechten en plichten in het huwelijk* (Den Bosch 1934) 40-41; M. Pierre, *Voltooiing van de liefde. Boek voor de verloofde jongen en voor de jonggehuwde man* (Kasterlee 1961) 32.

<sup>55</sup> D.A. Linnebank, *Het huwelijk in voorbereiding en beleving. Een boek voor volwassenen* (Roermond/Maaseik 1953) 221-222.

<sup>56</sup> W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil! Levensgeluk in huwelijk en liefde* (Den Haag 1937) 292.

medisch-wetenschappelijk gedefinieerde ‘natuurlijke’ beleving van seksualiteit. Het ‘moeilijke’ wordt vanzelfsprekend en een noodzakelijk onderdeel van het zedige, ‘gezonde’ proces.

De huwelijksnacht is weliswaar een belangrijk moment, toch wordt de eerste seksuele ervaring beschreven als onspectaculair en weinig plezierig. Dit sluit aan op de *scripting* van de huwelijksnacht als een ‘moeilijke’ gebeurtenis. Echtgenoten met te hoge verwachtingen van de eerste geslachtsdaad zullen gedesillusioneerd raken. Deze teleurstelling is zelfs de norm. Het is echter niet rampzalig als de eerste huwelijksdaad niet geheel voldoet aan verwachtingen. Als de echtgenoten zich daarentegen geheel niet aan de adviezen houden, kan de huwelijksnacht volgens de adviseurs een dramatische gebeurtenis worden met langdurige of zelfs permanente negatieve gevolgen voor de seksuele omgang in het huwelijk. Dit wordt door Huddleston Slater beschreven met de metafoor van de kwetsbare ‘vleugels van den vlinder’. Net zoals historicus Peter Cryle ontdekt heeft in de Franse advieswerken van de vroege twintigste eeuw, wijzen de meeste katholieke auteurs op de moeilijkheden van de huwelijksnacht en de mogelijk negatieve effecten van een mislukte eerste geslachtsgemeenschap.<sup>57</sup>

Als de gezonde gang van zaken echter in acht wordt genomen, zal het huwelijksgeeluk gegarandeerd zijn. Deze gang van zaken betreft een standaard set handelingen, zoals uiteengezet door de arts Vermeire in *Seksuele hygiëne* uit 1958.

‘Het inbrengen van de roede moet zeer voorzichtig geschieden, vooral als de hymen belemmerend werkt, de bevochtiging van de schede niet optimaal is of indien de vrouw schroomvallig of vreesachtig is. Op deze kritieke ogenblikken kan de man het best zijn liefde bewijzen. Terwijl door zachte heen en weer gaande bewegingen de roede verder ingebracht wordt, moeten de liefkozingen blijven voortduren. (...) Als de penetratie van de roede volledig is, moeten de ritmische heen- en weergaande bewegingen voortgezet worden om de prikkelingstoestand zowel bij de man als bij de vrouw voort te zetten en op die manier tot het orgasme te komen.’

J. Vermeire, *Seksuele hygiëne*, 116-117<sup>58</sup>

De handelingen bestaan uit het inbrengen van de penis in de vagina, waarna ‘heen en weer gaande beweging’ het maagdenvlies van de vrouw dienen te doorbreken. Vervolgens moeten dezelfde reflexbewegingen het zinnelijk genot voortbrengen. Het einde van de geslachtsdaad is bereikt bij het optreden van het orgasme. Het orgasme is tijdens de huwelijksnacht echter geen ‘verplicht’ onderdeel. Veel echtgenoten zouden door hun onervarenheid namelijk niet tot een succesvol orgasme weten te geraken.<sup>59</sup>

---

<sup>57</sup> Cryle, “A Terrible Ordeal from Every Point of View”, 44-64.

<sup>58</sup> J. Vermeire, *Seksuele hygiëne* (Kasterlee 1958) 116-117.

<sup>59</sup> Andere voorbeelden zijn: O. Graf, *Leven als man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Tielt 1954) 40-41; A.C.M. Lips, *Twee-eenheid in geslacht en liefde* (Roermond/Maaseik 1958) 93, 94-95; J. Vermeire, *Seksuele hygiëne* (Kasterlee 1958)

## De ‘volledige’ huwelijksdaad

De huwelijksnacht vormt de opmaat tot de ‘algemene’ huwelijkse seksualiteit. In het katholieke advies staat bij de alledaagse echtelijke omgang de ‘volledige’ huwelijksdaad centraal. Het concept van ‘volledige’ seks is verbonden aan de katholieke opvatting van het doel van het huwelijk, dat door alle adviseurs wordt aangehaald.

‘Want wat gebeurt er feitelijk? De man brengt het mannelijk lid in de vagina of schede van de vrouw en op deze wijze verricht hij een uitstorting in het vrouwelijk lichaam. Een uitstorting, zeker, maar van wat? Van een hoeveelheid vocht, waarin zich een ontzaglijk aantal zaadcellen bevindt. Deze zaadcellen bewegen natuurnoodzakelijk door de baarmoederopening naar de baarmoederholte. Wanneer nu aldaar een eicel aanwezig is, dringt één der zaadcellen in die eicel en smelt ermee samen. En zo heeft de bevruchting of conceptie plaats. Het lichamenlijk-éénworden van man en vrouw is dus in zich uitsluitend het in werking brengen van organen, die louter op de voortplanting gericht zijn, een gebruikmaken van het sexuele instrument, dat enkel en alleen een werktuig tot voortteling is.’

D.A. Linnebank, *Het gezin in wording*, 15-16<sup>60</sup>

De katholieke leer, vaak door adviseurs ontleend aan de pauselijke encycliek *Casti Connubii*, stelt als doel van de huwelijkse seksualiteit het verwekken van kinderen.<sup>61</sup> In de katholieke adviesliteratuur mag de seksualiteit nooit los komen van de voortplanting. Om deze opvatting kracht bij te zetten, wordt aanspraak gemaakt op de natuurwettelijkheid van het katholieke denken. Linnebank beargumenteert in zijn werk *Het gezin* uit 1953 de juistheid van het katholieke huwelijksdoel door te wijzen op de natuurlijkheid van de conceptie als bedoeling van de geslachtsdaad. Hierin wijkt de katholieke adviesliteratuur af van de liberale adviesliteratuur uit dezelfde periode. Historici Laipson, Neuhaus, Simmons en Melching stellen namelijk vast dat in deze adviesliteratuur de versterking van de echtelijke liefde en genot voorop staat en conceptie mag worden vermeden.<sup>62</sup>

Het onbetwistbare voortplantingsdoel van de katholieke adviesliteratuur heeft tot gevolg dat de invulling van seks eenduidig is. De geslachtsdaad dient altijd de penetratie van de vrouw door de man

---

113; D.A. Linnebank, *Het gezin in wording en ontwikkeling. Een boek voor verloofden en gehuwden* (Roermond 1953) 11-12.

<sup>60</sup> D.A. Linnebank, *Het gezin in wording en ontwikkeling. Een boek voor verloofden en gehuwden* (Roermond 1953) 15-16.

<sup>61</sup> R. Biot, *Opvoeding tot liefde. Sexualiteit en liefde bij het kind en in het huwelijk* (Helmond 1951) 48; J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Den Bosch 1932) 76, 102-109; D.A. Linnebank, *Het gezin in wording en ontwikkeling. Een boek voor verloofden en gehuwden* (Roermond 1953) 9; D.A. Linnebank, *Het huwelijk in voorbereiding en beleving. Een boek voor volwassenen* (Roermond/Maaseik 1953) 48, 224; M. Pierre, *Voltooiing van de liefde. Boek voor de verloofde jongen en voor de jonggehuwde man* (Kasterlee 1961) 37; P.J.A. Van der Cammen, *Het huwelijk. Het christelijk huwelijk* (Heiloo 1935) 33; O. Graf, *Leven als man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Tiel 1954).

<sup>62</sup> Melching, ‘Het volkomen huwelijk’, 128-144; Simmons, *Making Marriage Modern*; Neuhaus, ‘The Importance of Being Organismic’, 455; Laipson, ‘Kiss Without Shame, For She Desires It’, 507-525.

te omvatten. Als dit onderdeel mist - als bijvoorbeeld het orgasme optreedt alvorens de penetratie kan plaatsvinden - verklaren de auteurs de huwelijksdaad onnatuurlijk, onjuist en onzedig. Andere invullingen van huwelijke seksualiteit, zoals (gezamenlijke) masturbatie of orale seks *an sich*, vallen als vanzelfsprekend buiten de norm en worden door de adviseurs geheel niet besproken of ondergebracht in de hoofdstukken over seksueel afwijkend of puberaal gedrag.<sup>63</sup>

De geslachtsdaad moet om te voldoen aan het einddoel afgesloten worden met een orgasme. Voor zowel man als vrouw is het orgasme een vast onderdeel. Deze dient voltrokken te worden tijdens de vereniging met de vrouw en bij voorkeur gelijktijdig. Dit moment, hierbeneden beschreven door Hoegen in 1952 en de arts Graf in 1954, maakt de geslachtsdaad ‘volledig’.

‘Het genot is een middel, een aanloksel en een beloning, een completering van de handeling: het is de psychische neerslag van haar natuurlijke waarde en zedelijke goedheid, in dit geval: het doorleven van de zoetheid van het algeheel verbonden-zijn aan elkaar.’

A. Hoegen, *Het huwelijk*, 31<sup>64</sup>

Het behoort tot het wezen van een juiste en gezonde voltrekking van de echtelijke gemeenschap, dat hij bij beide partners niet alleen tot een genotvolle geslachtelijke spanning komt, doch dat beiden een natuurlijk hoogtepunt van het geslachtelijk gevoelen bereiken.’

O. Graf, *Leven als man en vrouw*, 40-41<sup>65</sup>

Het orgasme wordt verbonden aan de gezonde en natuurlijke seksualiteit. Adviseur René Biot stelt in 1951: ‘Genot (...) is door God gewild en opzichzelf dus gezond en in zedelijk opzicht goed.’<sup>66</sup> Dit sentiment is tussen 1930 en 1960 dominant.<sup>67</sup> Omdat het orgasme binnen de context van het natuurlijke reproductiedoel een rol vervult, is het zedig en gezond. Ook in de liberale adviesliteratuur komt dit concept van de ‘volledige geslachtsdaad’ voor. Laipson, Neuhaus en Simmons beschrijven hoe de penetratieve geslachtsdaad volgens de Amerikaanse huwelijksadviseurs van de eerste helft van de twintigste eeuw de enige ‘correcte’ en ‘gezonde’ vorm van seksualiteit werd geacht. De focus op

---

<sup>63</sup> Zie bijvoorbeeld: W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil! Levensgeluk in huwelijk en liefde* (Den Haag 1937) 111, 165, 176; G.J. Snelder, *Het huwelijk. Wenken en raadgevingen voor volwassenen voornamelijk voor verloofden en gehuwden* (Zeist 1917) 124; M. Pierre, *Voltooiing van de liefde. Boek voor de verloofde jongen en voor de jonggehuwde man* (Kasterlee 1961) 24-25.

<sup>64</sup> A. Hoegen, *Het huwelijk. Liefde en voortplanting* (Bilthoven 1952) 31.

<sup>65</sup> O. Graf, *Leven als man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Tielt 1954) 40-41.

<sup>66</sup> R. Biot, *Opvoeding tot liefde. Sexualiteit en liefde bij het kind en in het huwelijk* (Helmond 1951) 157.

<sup>67</sup> Andere voorbeelden zijn: J.J.M. van Breukelen, *Schoonheid en geluk in huwelijk en voortplanting* (Roermond/Maaseik 1946) 111-112; J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Den Bosch 1932) 109; A. Hoegen, *Het huwelijk. Liefde en voortplanting* (Bilthoven 1952) 31; A.C.M. Lips, *Twee-eenheid in geslacht en liefde* (Roermond/Maaseik 1958) 86; M. Pierre, *Voltooiing van de liefde. Boek voor de verloofde jongen en voor de jonggehuwde man* (Kasterlee 1961) 39-40; D.A. Linnebank, *Het huwelijk in voorbereiding en beleving. Een boek voor volwassenen* (Roermond/Maaseik 1953) 226, 259 262; R. Biot, *Opvoeding tot liefde. Sexualiteit en liefde bij het kind en in het huwelijk* (Helmond 1951) 157, 189-190.

echtelijke liefde en genot zorgt er echter voor dat deze auteurs meer ruimte laten voor genot en seksuele experimenten. Daarentegen begrenzen de katholieke adviseurs het genot door het uitsluitend te koppelen aan de reproductie.<sup>68</sup>

### **Het ‘liefdespel’**

Om het uitblijvende orgasme te voorkomen, adviseren veertien meer expliciete advieswerken de toepassing van het ‘liefdespel’. Het liefdespel is een periode van seksuele handelingen voorafgaand aan de penetratieve seksuele handelingen.

‘Vóór alles moeten wij hieraan vasthouden: in den geslachtelijke omgang zijn alle handelingen en maatregelen geoorloofd, die aan het doel van het huwelijk, het verwekken van kinderen, beantwoorden en daartoe noodzakelijk of nuttig zijn.’

G.J. Snelder, *Het huwelijk: wenken en raadgevingen*, 120<sup>69</sup>

‘De psychologie van het geslachtsleven eischt vanzelfsprekend, dat niet op het bereiken van de lichamelijke opwekking wordt aangestuurd alvorens de geestelijke gesteltenis is bereikt, waarover wij spraken. Daarom zal aan de eenwording steeds het voorspel moeten voorafgaan, dat niet een geraffineerde door den kultuurmens uitgevonden methode is, maar uit de natuur der dingen voortvloeit en dan ook in de dierenwereld overal is waar te nemen.’

W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil!*, 162<sup>70</sup>

Het liefdespel heeft als doel het voorbereiden van de echtgenoten op de penetratie door het stimuleren van seksuele prikkelingen en het vergroten van de slagingskans van de ‘volledige’ gemeenschap. Zoals uit de citaten blijkt, moeten deze handelingen verbonden zijn aan de penetratieve seks. Dit maakt ze natuurlijk en zedig. Alle auteurs zijn het hierover eens, hoewel enige variaties voorkomen. Volgens arts Huddleston Slater en pater Linnebank begint het liefdespel al in de dagelijkse omgang tussen echtgenoten en zal het indirect bijdragen aan de penetratieve huwelijksdaad door het versterken van de echtelijke band. Als deel van een langdurende aanloop op de geslachtsdaad, kan het liefdespel daarom ook apart worden uitgevoerd.<sup>71</sup> De meeste auteurs behandelen het liefdespel echter uitsluitend in direct verband met de penetratieve huwelijksdaad.

---

<sup>68</sup> Neuhaus, ‘The Importance of Being Orgasmic’, 447-473; Laipson, “‘Kiss Without Shame, For She Desires It’”, 507-525; Simmons, *Making Marriage Modern*, 209.

<sup>69</sup> G.J. Snelder, *Het huwelijk. Wenken en raadgevingen voor volwassenen voornamelijk voor verloofden en gehuwden* (Zeist 1917) 120.

<sup>70</sup> W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil! Levensgeluk in huwelijk en liefde* (Den Haag 1937) 162.

<sup>71</sup> W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil! Levensgeluk in huwelijk en liefde* (Den Haag 1937) 162; D.A. Linnebank, *Het huwelijk in voorbereiding en beleving. Een boek voor volwassenen* (Roermond/Maaseik 1953) 259-260.

In de beschrijving van het liefdespel komen een aantal standaard instructies aan bod. Vaak gaat het over abstracte verwoordingen als ‘liefkozingen’ of ‘tederheden in elke vorm’.<sup>72</sup> Adviseurs met concretere aanwijzingen noemen vooral kussen, strelingen en intieme gesprekken.<sup>73</sup> Opmerkelijk is dat er bewust ruimte wordt gelaten aan de echtgenoten.

‘Door hun intieme ervaringen moeten man en vrouw zelf ontdekken, welke vertrouwelijkheden en liefdesuitingen hun het beste helpen bij de voorbereiding en voltrekking van hun geslachtelijke gemeenschap om hierdoor steeds hun liefde te bewijzen en te bevorderen. Evenzo behoren zijzelf uit te maken, welke tekenen van genegenheid op de gemeenschap moet volgen.’

F. Dantec, *Christelijke huwelijksleven*, 154<sup>74</sup>

Dantec presenteert het liefdespel in *Christelijke huwelijksleven* uit 1953 als een zeer persoonlijk onderdeel van seksualiteit, waarvoor geen eenduidige regels geformuleerd kunnen worden.<sup>75</sup> Hierdoor ontstaat een relatief grote handelingsvrijheid. Echtgenoten kunnen zelf invulling geven aan de abstracte instructies. De constatering dat het voorspel ongekende vrijheid biedt in het bepalen van de eigen seksualiteit, komt overeen met de conclusie van historicus Peter Laipson over liberale Amerikaanse adviesliteratuur in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Ook daar zorgt ‘foreplay’ voor een ‘ruimte van seksuele autonomie’ in een anderszins vrij rigide set handelingen.<sup>76</sup>

## Conclusie

De katholieke adviesliteratuur in de periode 1930-1960 geeft vorm aan een rigide visie op de geslachtsdaad. Seksualiteit begint in de huwelijksnacht, waarin de vrouw door de man moet worden gepenetreerd en het maagdenvlies doorbroken. De huwelijksnacht wordt gevormd tot een moeilijk moment met veel mogelijke valkuilen en potentieel langdurige negatieve gevolgen. Hiermee sluit het aan op de conclusies van Cryle voor Franse twintigste-eeuwse adviesliteratuur. Volgend op de huwelijksnacht, is de enige geoorloofde vorm van seksueel gedrag de ‘volledige’ geslachtsgemeenschap. Het concept van de ‘volledige’ geslachtsdaad verwijst naar vaginale penetratie

---

<sup>72</sup> O. Graf, *Leven als man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Tielt 1954) 41-42.

<sup>73</sup> M. Pierre, *Voltooiing van de liefde. Boek voor de verloofde jongen en voor de jongehuwde man* (Kasterlee 1961) 34-46; H. Picard, *Liefde, huwelijk, geluk* (Brussel 1945) 117, 120; R. Biot, *Opvoeding tot liefde. Sexualiteit en liefde bij het kind en in het huwelijk* (Helmond 1951) 66; W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil! Levensgeluk in huwelijk en liefde* (Den Haag 1937) 162; A. Hoegen, *Het huwelijk. Liefde en voortplanting* (Bilthoven 1952) 32; A.C.M. Lips, *Twee-eenheid in geslacht en liefde* (Roermond/Maaseik 1958) 84, 86; J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Den Bosch 1932) 96-98; F. Dantec, *Christelijk huwelijksleven. Moraalgids der christelijke liefde* (Utrecht 1953) 144; D.A. Linnebank, *Het huwelijk in voorbereiding en beleving. Een boek voor volwassenen* (Roermond/Maaseik 1953) 61, 259.

<sup>74</sup> F. Dantec, *Christelijk huwelijksleven. Moraalgids der christelijke liefde* (Utrecht 1953) 154.

<sup>75</sup> Een ander sprekend voorbeeld is: R. Biot, *Opvoeding tot liefde. Sexualiteit en liefde bij het kind en in het huwelijk* (Helmond 1951) 189-190. ‘Zo ooit, dan is stellig hier het ama et fac quod vis van kracht. Men moet een bepaalde plaats inruimen aan wat wij “het zintuig der liefde” zouden willen noemen; dit is in staat, zelf te onderscheiden, wat de liefde bevestigt en heiligt, en wat haar zou bederven.’

<sup>76</sup> Laipson, “Kiss Without Shame, For She Desires It”, 518.

met een intervaginaal orgasme. Dit hangt in de katholieke huwelijksadviesliteratuur samen met het onbetwist reproductiedoel, dat, anders dan de op genot gerichte liberale adviesliteratuur, de ruimte voor genot begrensd. Het derde element van de huwelijkse seksualiteit is het liefdespel. Deze relatief ongereguleerde fase van voorbereidende seksuele handelingen moet de ‘volledige’ geslachtsdaad bevorderen. Het is opvallend hoe deze visie op het verloop van de geslachtsdaad, met de vaste onderdelen van de huwelijksnacht, ‘volledige’ gemeenschap en liefdespel, overeenkomt met de visie blootgelegd door historici Cryle, Laipson, Simmons en Neuhaus in Franse en Angelsaksische huwelijksadviesliteratuur. Ondanks de zelfverklaarde uniciteit lijkt de visie van de katholieke huwelijksadviseurs op de oppervlakte deel uit te maken van een algemene twintigste-eeuwse Europese en Amerikaanse visie op seksualiteit.



## De mannelijke rol

Het *sexual script* van de katholieke huwelijksadviesliteratuur geeft binnen het verloop van de geslachtsdaad vorm aan een mannelijke rol. In de Nederlandse geschiedwetenschap is nog amper onderzoek gedaan naar mannelijkheid en seksualiteit in de jaren dertig, veertig en vijftig van de twintigste eeuw. De bestaande kennis over noties van mannelijkheid is voornamelijk sociaal-maatschappelijk van aard. Historici Damsma, Koenders en De Regt beschrijven hoe zowel de kerken, confessionele politiek als de zedelijkheidsorganisaties tussen 1900 en 1960 het burgerlijk-christelijk gezinsideaal propageerden. Hierin vervulde de man bovenal de rol van autoriteit: hij was gezinshoofd en kostwinnaar.<sup>77</sup> Dit hoofdstuk focust ter aanvulling van dit geschiedbeeld op de constructie van mannelijkheid in relatie tot seksualiteit. Daarbij is aandacht voor opvattingen over seksuele gesteldheid, seksuele verantwoordelijkheden en de manier waarop handelingen en attitudes voorzien worden van genderconnotaties.

### Seksuele drift

Fundamenteel kenmerkend voor de mannelijke rol is de invloed van de seksuele drift. In alle onderzochte advieswerken heerst de opvatting dat de man van nature een seksuele drift bezit – geconceptualiseerd als een innerlijke kracht die hem voortstuwt tot seksuele handelen. De werken van Linnebank uit 1953 en de arts Deelen uit 1932, zijn voorbeelden hiervan:<sup>78</sup>

‘Deze hartstocht of drift is bij de man het sterkste. God heeft dit zo gewild, omdat de man in het huwelijk een meer actieve, leidende rol te vervullen heeft.’

D.A. Linnebank, *Het huwelijk in voorbereiding en beleving*, 52<sup>79</sup>

‘Als wij dit begrip toepassen op het verloop van het mannelijke en met name op een zeer karakteristiek onderdeel daarvan, namelijk op de beleving van de mannelijke geslachtsdrift, dan zal het ons treffen, dat de man, die nooit zijn sexuele functie uitoefende, die zijn man-zijn geen gelegenheid gaf tot de volheid van zijn werkelijke [*sic*] te komen, dat deze man dan ook op zijn geheel mannelijk organisme den invloed daarvan draagt.’

---

<sup>77</sup> Damsma, ‘Van hoeksteen tot fundament’, 209-247; Blok, *Loonarbeid van Vrouwen in Nederland*, 23-30, 86-99; De Regt, ‘Het ontstaan van het ‘moderne’ gezin, 1900-1950’, 209-240; Koenders, *Tussen christelijk Réveil en Seksuele Revolutie*, 47-137, 149-214, 228-262.

<sup>78</sup> Zie voor voorbeelden: J.J.M. van Breukelen, *Schoonheid en geluk in huwelijk en voortplanting* (Roermond/Maaseik 1946) 90; W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil! Levensgeluk in huwelijk en liefde* (Den Haag 1937) 141, 160-161; J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Den Bosch 1932) 46; A. Lodders, *Begrijp het huwelijk! Voor gehuwden en verloofden* (Den Bosch 1936) 20-21; J. Vermeire, *Seksuele hygiëne* (Kasterlee 1958) 107; C. Souvenance, *Voltooiing van de liefde. Boek voor verloofde meisjes en jongehuwde vrouwen* (Kasterlee/Breda 1950) 42-43.

<sup>79</sup> D.A. Linnebank, *Het huwelijk in voorbereiding en beleving. Een boek voor volwassenen* (Roermond/Maaseik 1953) 52.

Dit seksuele instinct is onderdeel van de duale katholieke opvatting van huwelijkse liefde. Bij de man zou de lichamelijke liefde overheersen. Zijn seksueel instinct wordt beschreven als krachtig, onstuimig en permanent aanwezig en een iets dat hem vanzelfsprekend tot de geslachtsgemeenschap drijft.

De adviseurs verbinden seksuele drift aan essentiële mannelijkheid. Deelen maakt duidelijk dat de mannelijke rol onlosmakelijk verbonden is met seksuele activiteit. De drift wordt van cruciaal belang geacht, omdat het de man in staat stelt als leider de geslachtsdaad te voltrekken. Voor Deelen is een man die geen seksuele functie uitoefent zelfs nooit tot de 'volheid' van zijn mannelijkheid geraakt. Hij koppelt seksuele inactiviteit bovendien met ongezondheid. Celibatair leven kan het algemene welzijn van de man negatief beïnvloeden. Linnebank brengt de drift daarnaast in verband met religieuze opvattingen omtrent de huwelijkse instelling en maakt het op die manier tot een vanzelfsprekend fenomeen. Uitzonderlijk is dit niet. Historici Peter Laipson, Christina Simmons en Peter Cryle herkennen de mannelijke drift ook in de Angelsaksische en Franse advieswerken van deze periode.<sup>81</sup>

## Bekwaamheid

Een van de verantwoordelijkheden van de man betreft zijn seksuele bekwaamheid. Onzekerheid en onhandigheid worden alleen besproken in relatie tot de huwelijksnacht en zijn voor de man slechts tijdens deze fase van de huwelijkse seksualiteit aanvaardbaar. De adviseurs die onzekerheid en onhandigheid benoemen, de adviseur Pierre, pater Linnebank en artsen Picard en Huddleston Slater, zien het als tekens van maagdelijkheid en dus als onderdeel van de 'correcte' eerste huwelijksdaad.<sup>82</sup> Verder krijgt de man weinig concrete handvaten aangereikt om met situaties om te gaan waarin gevoelens van onbeholpenheid of onzekerheid een rol zouden kunnen spelen, noch tijdens de huwelijksnacht, noch elders in het verloop van de huwelijkse seksualiteit.<sup>83</sup> Er bestaat een onuitgesproken aanname dat de man in iedere seksuele situatie gewoonweg weet wat hem te doen staat.

De aanname van bekwaamheid komt met regelmaat voor. Allereerst ontzeggen de meeste adviseurs de mannelijke lezer informatie. Vanwege zedelijkheidsmotieven laten ze bijvoorbeeld informatie achterwege over de meest geschikte seksuele houdingen voor het bewerkstelligen van conceptie, ondanks het feit dat conceptie de centrale seksuele doelstelling vormt in alle advieswerken.<sup>84</sup>

---

<sup>80</sup> J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Den Bosch 1932) 50.

<sup>81</sup> Cryle, "A Terrible Ordeal from Every Point of View", 44-64; Laipson, "Kiss Without Shame, For She Desires It", 511; Simmons, *Making Marriage Modern*, 185, 190.

<sup>82</sup> D.A. Linnebank, *Het huwelijk in voorbereiding en beleving. Een boek voor volwassenen* (Roermond/Maaseik 1953) 218; W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil! Levensgeluk in huwelijk en liefde* (Den Haag 1937) 164; M. Pierre, *Voltooiing van de liefde. Boek voor de verloofde jongen en voor de jonggehuwde man* (Kasterlee 1961) 32-33; H. Picard, *Liefde, huwelijk, geluk* (Brussel 1945) 116-117.

<sup>83</sup> Een voorbeeld hiervan is: J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Den Bosch 1932) 84.

<sup>84</sup> Zie bijvoorbeeld: O. Graf, *Leven als man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Tielt 1954) 46; R. Biot, *Opvoeding tot liefde. Sexualiteit en liefde bij het kind en in het huwelijk* (Helmond 1951) 66, 190; F. Jansen, *Liefde. Op zoek naar een christelijke geesteshouding in verkering en huwelijk* (Bussum 1956) 145; J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor*

Het aanreiken van seksuele technieken wordt met kracht afgewezen. De arts Hervé Picard stelt in *Liefde, huwelijk, geluk* uit 1945:

‘(...) de geslachtsdaad is immers een zeer eenvoudige handeling. Voor een verstandige jongen is de uitleg die in dit boek gegeven wordt, reeds ruim voldoende om hem te doen begrijpen wat hij moet doen. Wie dit hoofdstuk en de twee vorige gelezen heeft, die weet over het liefdeleven zooveel als alle sletten van de wereld samen.’<sup>85</sup>

Het weglaten van meer concrete, gedetailleerde informatie indiceert dat de natuurlijke mannelijke drift klaarblijkelijk voldoende is om de vele, vaak omgangrijke, informatieleemtes te vullen. De drift functioneert als de gids die de man leidt waar de adviseurs stiltes laten vallen. De man wordt zo neergezet als van nature competent. Daarnaast dient de man zich volgens enkele adviseurs ter aanvulling actief voor te bereiden op het huwelijk. Zo zou hij zich moeten laten informeren over de vrouw, zowel over haar lichamelijke als psychische kenmerken. De arts René Biot schrijft dat het ‘zijn plicht [is] zich nader te oriënteren in dit opzicht’.<sup>86</sup> De natuurlijke bekwaamheid aanvullen hoort eveneens bij de taken van de man.

De vanzelfsprekende bekwaamheid sluit aan op de mannelijke rol binnen het huwelijk in het algemeen. In het katholieke dogma is de man het hoofd van de echtvereniging. Deze autoriteit wordt in de beschrijving van alle drie de elementen van de huwelijkse seksualiteit benadrukt. Moralist François Dantec biedt een voorbeeld hiervan uit 1953:

‘De moderne wetenschap vertelt ons van de omvormende werking, die de lichamelijke gemeenschap op man en vrouw uitoefent; een lichamelijke en psychologisch ontbloeien van de vrouw; een even belangrijke ontplooiing van de man, die zich bewust wordt van zijn taak als hoofd, zijn mannelijkheid kan doen gelden (...).’

F. Dantec, *Christelijk huwelijksleven*, 133<sup>87</sup>

De opvatting dat de man een seksuele bekwaamheid zou bezitten, past bij zijn positie als hoofd van het gezin. Dantec presenteert het begin van de seksuele betrekkingen als een natuurlijk transformatief moment: de man wordt plots bewust van zijn machtspositie in relatie tot de vrouw. De huwelijkse seksualiteit geeft hem de mogelijkheid zijn mannelijkheid voor het eerst volledig te ontplooiën en bevestigen. Zo construeren de katholieke huwelijksadviseurs een machtspositie gelegitimeerd door zowel de natuurwetten als de Kerk.

---

*gehuwden* (Den Bosch 1932) 52; J. Vermeire, *Seksuele hygiëne* (Kasterlee 1958) 107; F. Dantec, *Christelijk huwelijksleven. Moraalgids der christelijke liefde* (Utrecht 1953) 142, 147.

<sup>85</sup> H. Picard, *Liefde, huwelijk, geluk* (Brussel 1945) 114.

<sup>86</sup> R. Biot, *Opvoeding tot liefde. Sexualiteit en liefde bij het kind in het huwelijk* (Helmond 1951) 187-188.

<sup>87</sup> F. Dantec, *Christelijk huwelijksleven. Moraalgids der christelijke liefde* (Utrecht 1953) 133.

## Actieve opvoeder

Mede door zijn bekwaamheid moet de man tijdens de seksuele omgang de actieve rol op zich nemen. Deze actieve rol houdt in dat hij verantwoordelijk is voor zaken als het inbrengen van de penis, de doorbreking van het maagdenvlies tijdens de huwelijksnacht en het bereiken van het orgasme.

‘Vooral bij de eerste gemeenschap moet gij zeer zacht te werk gaan, voorzichtig en gematigd. Deze schede is nauw en zal zich moeten aanpassen. De roede zal daarbij het maagdenvlies doen scheuren en dit zal hij uw vrouw eenige pijn veroorzaken. Tracht dus deze pijn zooveel mogelijk door uw attenties te verzachten. (...) Na het inbrengen van de roede in de schede zullen de reflexbewegingen het genot doen ontstaan. Dit genot zal steeds aangroeien en zal zijn hoogtepunt bereiken op het oogenblik dat het sperma uit de roede wordt gedreven.’

H. Picard, *Liefde, huwelijk geluk*, 118-119<sup>88</sup>

In dit citaat beschrijft Picard de eerste gemeenschap. Hij spreekt de mannelijke lezer direct aan door het gebruik van ‘gij’ en hanteert een mannelijk perspectief. Zo wordt duidelijk dat het de echtgenoot is die de handelingen moet uitvoeren. Hij verkrijgt daarmee macht en *agency*. Het is daarbij vanzelfsprekend dat de man bevrediging aan deze rol zal ontleen. Nergens besteden adviseurs aandacht aan de mogelijkheid dat een man géén actieve rol zou willen spelen. Dit past immers niet bij de notie van ‘gezonde’ mannelijkheid, die door de drift bepaald wordt. Binnen de grenzen van de ‘correcte’ seksualiteit bestaat er geen alternatief. Dit alles sluit aan op de norm van de mannelijke macht en verantwoordelijkheid aanwezig in Amerikaanse en Noord-Europese huwelijksadviesliteratuur van de twintigste eeuw, zoals beschreven door historicus Agnus McLaren.<sup>89</sup>

Het belangrijkste onderdeel van de mannelijk rol is de begeleiding of ‘opvoeding’ van de vrouw.<sup>90</sup> Het wordt als zijn taak gezien de vrouw ‘in te wijden’ in de seksualiteit – die zij tot aan de huwelijksnacht niet bewust heeft ervaren. De actieve rol wordt vaak dik aangezet door het gebruik van de termen ‘leiden’, ‘leiding’ of ‘autoriteit’. *Twee-eenheid in geslacht en liefde* uit 1958 van de arts A.C.M. Lips beschrijft de seksuele begeleiding:

‘(...) De bruidegom die, dom en met voorbijzien van haar natuurlijk schaamtegevoel, meent dat hij zijn bruid reeds in de eerste huwelijksnacht kan veroveren, zal veeleer het tegendeel bereiken en door zijn optreden vele illusies bij haar verstoren en vernietigen. Tact, oplettendheid, het aanvoelen van haar situatie, dat alles moet de man kunnen opbrengen om zijn vrouw in het huwelijksleven in te leiden.’

---

<sup>88</sup> H. Picard, *Liefde, huwelijk, geluk* (Brussel 1945) 118-119.

<sup>89</sup> McLaren, *Twentieth-Century Sexuality*, 46-63.

<sup>90</sup> J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Den Bosch 1932) 96-97; W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil! Levensgeluk in huwelijk en liefde* (Den Haag 1937) 171.

Een cruciaal onderdeel van deze opvoedersrol is matigheid en oplettendheid. Zoals uit de citaten van Picard en Lips blijkt, dient de man zijn eigen seksuele driften te beteugelen en zich in dienst te stellen van de vrouw. In het alternatieve en ‘onjuiste’ scenario is de man onoplettend en dermate opgewonden dat hij zijn vrouw simpelweg vergeet en zich volledig laat leiden door zijn seksuele drift. Hier kan in het narratief de man onuitwisbare schade aanrichten aan de seksuele gesteldheid van zijn echtgenote. Hij dient de vrouw daarentegen met tact, zachtheid, zorg en oplettendheid tegemoet te komen.<sup>92</sup>

Deze tactvolle houding wordt veelal verbeeld als een offer van de man. Het is een bewuste, bijna tegennatuurlijke handeling – iets dat hij moet ‘opbrengen’.<sup>93</sup> De artsen Deelen en Biot beschrijven dit, respectievelijk in 1932 en 1951, als volgt:

‘Sexualiteit is actie en offer tegelijk! Kracht en vrijheid typeeren het mannelijk; vrij moet hij kunnen blijven, zijn sexueele kracht moet hij kunnen beheerschen. Dat is de grondslag van het offer, waarvan de echtelijke liefde de beweegreden moet zijn.’

J.B. Deelen, *Van man en vrouw*, 47<sup>94</sup>

‘Een liefhebbend en oplettend echtgenoot zal zijn hartstocht weten te matigen en zijn verlangen weten te richten naar dat van zijn vrouw, ook al zou hij daarvoor zichzelf moeten beheersen en zich iets moeten ontzeggen. Deze kleine offers – voor sommigen grote offers – vallen lichter, als het de liefde is die ze ingeeft.’

R. Biot, *Opvoeding tot liefde*, 65<sup>95</sup>

Mannelijke drift wordt geconstrueerd als een moeilijk controleerbaar fenomeen. Het vormt een constant gevaar voor de echtgenote – en daarmee uiteindelijk ook de echtgenoot zelf. Om tactvol en oplettend te zijn moet de man strijd leveren, zodat hij zijn krachtig seksueel instinct kan ‘beheersen’. Aan de

---

<sup>91</sup> A.C.M. Lips, *Twee-eenheid in geslacht en liefde* (Roermond 1962) 92-93.

<sup>92</sup> Voor andere voorbeelden, zie: O. Graf, *Leven als man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Tielt 1954) 38-42; R. Biot, *Opvoeding tot liefde. Sexualiteit en liefde bij het kind en in het huwelijk* (Helmond 1951) 190-191; F. Jansen, *Liefde. Op zoek naar een christelijke geesteshouding in verkering en huwelijk* (Bussum 1956) 142-143; C. Souvenance, *Voltooiing van de liefde. Boek voor verloofde meisjes en jonggehuwde vrouwen* (Kasterlee/Breda 1950) 47-48, 42-43; W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil! Levensgeluk in huwelijk en liefde* (Den Haag 1937) 168-175; J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Den Bosch 1932) 46-47; D.A. Linnebank, *Het gezin in wording en ontwikkeling. Een boek voor verloofden en gehuwden* (Roermond 1953) 11-12; D.A. Linnebank, *Het huwelijk in voorbereiding en beleving. Een boek voor volwassenen* (Roermond/Maaseik 1953) 221-222; W.B. Huddleston Slater, *Ik heb geen man. Speciale gezondheidsleer van liefde in verloving en huwelijk* (Bussum 1947) 200; F. Dantec, *Christelijk huwelijksleven. Moraalgids der christelijke liefde* (Utrecht 1953) 181; H.W. Agterof, *Verloofd, getrouwd, 'n kind* (Amsterdam 1940) 42.

<sup>93</sup> Voor andere voorbeelden, zie: W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil! Levensgeluk in huwelijk en liefde* (Den Haag 1937) 175; J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Den Bosch 1932) 120-121; A. Ladders, *Begrijp het huwelijk! Voor gehuwden en verloofden* (Den Bosch 1936) 20-21.

<sup>94</sup> J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Den Bosch 1932) 47.

<sup>95</sup> R. Biot, *Opvoeding tot liefde. Sexualiteit en liefde bij het kind en in het huwelijk* (Helmond 1951) 65.

‘correcte’ mannelijke seksualiteit wordt zo een strikte zelfcontrole en ideaal van gematigdheid verbonden.<sup>96</sup> Het tactvol begeleiden van zijn vrouw heeft de prioriteit en daartoe moet de drift onderdrukt worden. Deze beschrijving van het ‘begeleiden’, inclusief de actieve mannelijke norm en de vrouwelijke fragiliteit, is volgens de historici Peter Laipson, Jessamyn Neuhaus, Christina Simmons en Peter Cryle ook gemeengoed in de Angelsaksische en Franse huwelijksadviesliteratuur in de eerste helft van de twintigste eeuw.<sup>97</sup>

### Leider van het liefdespel

Naast de inleiding van de vrouw, moet de man de vrouw ook ‘het genot doen leren smaken’.<sup>98</sup> De vrouw zou in tegenstelling tot de man aanvankelijk maar weinig seksueel genot ervaren aan de geslachtsgemeenschap. Het wordt door alle auteurs gezien als de plicht van de echtgenoot om de vrouw tot genot te brengen. Dit vindt plaats binnen de kaders van het ‘liefdespel’. De huwelijksadviseurs bieden de man verschillende handelingsmogelijkheden tijdens het voorspel. Hij mag onder meer met kussen, ‘intiem gebabbel’ en het gebruik van ‘de tastzin’ de vrouw opwinden.<sup>99</sup> De werken van Lips, Huddleston Slater en de Souvenance benoemen daarbij de gevoelige zones van het vrouwelijk lichaam waar de aanrakingen kunnen worden toegepast.<sup>100</sup> Door deze vaag geformuleerde aanwijzingen krijgt de man de *agency* om het voorspel naar eigen inzicht in te vullen.<sup>101</sup>

Deze handelingsvrijheid heeft te maken met de vooronderstelde moeilijkheid van het opwekken van genot bij de vrouw. Het wordt door veel auteurs voorgesteld als een kunst – benadrukt in de term ‘ars amandi’.<sup>102</sup>

---

<sup>96</sup> Andere voorbeelden van dit ideaal zijn te vinden in: J.J.M. van Breukelen, *Schoonheid en geluk in huwelijk en voortplanting* (Roermond/Maaseik 1946) 111-113; W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil! Levensgeluk in huwelijk en liefde* (Den Haag 1937) 136; J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Den Bosch 1932) 98.

<sup>97</sup> Laipson, “Kiss Without Shame, For She Desires It”, 509-511; Cryle, “A Terrible Ordeal from Every Point of View”, 44-64; Neuhaus, ‘The Importance of Being Orgasmic’, 456; Simmons, *Making Marriage Modern*, 189-192.

<sup>98</sup> H. Picard, *Liefde, huwelijk, geluk* (Brussel 1945) 120-121.

<sup>99</sup> M. Pierre, *Voltooiing van de liefde. Boek voor de verloofde jongen en voor de jonggehuwde man* (Kasterlee 1961) 35; O. Graf, *Leven als man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Tielt 1954) 43; A.C.M. Lips, *Twee-eenheid in geslacht en liefde* (Roermond/Maaseik 1958) 87; C. Souvenance, *Voltooiing van de liefde. Boek voor verloofde meisjes en jonggehuwde vrouwen* (Kasterlee/Breda 1950) 52-53; W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil! Levensgeluk in huwelijk en liefde* (Den Haag 1937) 291.

<sup>100</sup> C. Souvenance, *Voltooiing van de liefde. Boek voor verloofde meisjes en jonggehuwde vrouwen* (Kasterlee/Breda 1950) 53; A.C.M. Lips, *Twee-eenheid in geslacht en liefde* (Roermond/Maaseik 1958) 86; W.B. Huddleston Slater, *Ik heb geen man. Speciale gezondheidsleer van liefde in verlovings- en huwelijksleer* (Bussum 1947) 200-201.

<sup>101</sup> Voorbeelden van deze *agency* zijn te vinden in: O. Graf, *Leven als man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Tielt 1954) 41-42; D.A. Linnebank, *Het huwelijk in voorbereiding en beleving. Een boek voor volwassenen* (Roermond/Maaseik 1953) 62; R. Biot, *Opvoeding tot liefde. Sexualiteit en liefde bij het kind en in het huwelijk* (Helmond 1951) 66; J.J.M. van Breukelen, *Schoonheid en geluk in huwelijk en voortplanting* (Roermond/Maaseik 1946) 78; H. Picard, *Liefde, huwelijk, geluk* (Brussel 1945) 119-122; W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil! Levensgeluk in huwelijk en liefde* (Den Haag 1937) 291; W.B. Huddleston Slater, *Ik heb geen man. Speciale gezondheidsleer van liefde in verlovings- en huwelijksleer* (Bussum 1947) 200-203.

<sup>102</sup> A.C.M. Lips, *Twee-eenheid in geslacht en liefde* (Roermond/Maaseik 1958) 93; A. Hoegen, *Het huwelijk. Liefde en voortplanting* (Bilthoven 1952) 32.

‘Toch is het niet meer dan normaal dat ook zij het genot ondervindt waarvoor jij moet zorgen. Zij zal je, zonder twijfel, door haar eigen reacties leiden en door eenvoudig alles wat ze je zal zeggen, maar jij moet het initiatief nemen en de leider zijn in dit liefdesspel, toegenegen, vol tact en respect. Doe dit met de nodige kiesheid en geleidelijk aan zal ook in haar lichaam zowel als in haar hart dit genot voelbaar worden. (...) Het opwekken van het orgasme der vrouw is een kunst die je evenals alle andere kunsten, van de meest nederige tot de meest sublieme, moet leren.’

M. Pierre, *Voltooiing van de liefde*, 34-37<sup>103</sup>

Pierre's *Voltooiing van de liefde*, eerst gepubliceerd in de vroege jaren vijftig, illustreert de handelende rol van de man.<sup>104</sup> Opnieuw wordt de man als subject aangesproken. Hij moet geconcentreerd de vrouw 'lezen' en zijn handelen op haar reacties aanpassen, zonder de gematigdheid en zelfcontrole uit het oog te verliezen. Meesterschap in het liefdespel vergt een langdurig leerproces. De seksuele relatie moet langzaam gecultiveerd worden. In een enkel geval wordt, door arts Deelen, de metafoor van de vrouw als instrument en de man als musicus gebruikt. Hij stelt de vraag: 'Wie zal den musicus bezielen als het de eigen klanken niet doen in zijn eigen harmonische ziel? Is de muziek dan alleen maar spel en toon en techniek, is zij de droge wiskunde van snaar en tokkelende vingers?'<sup>105</sup> Daarmee benadrukt hij het belang van de bezielde seksuele virtuositeit van de man.<sup>106</sup>

Het doel van het liefdespel is het bereiken van de climax. De adviseurs beschrijven hoe vrouwen veelal geen orgasme bereiken zonder de voorbereidingen getroffen door de man.

‘Hoe kan men dan de houding van een echtgenoot begrijpen, die niets anders beoogt dan *zijn* climax en *zijn* voldoening; die na *zijn* orgasme zich voldaan omkeert en inslaapt. Kan men zich een heviger teleurstelling voor de jonge echtgenote indenken? (...) Het liefdespel, dat de volledige vereniging voorafgaat, moet intensief en langdurig genoeg zijn om de vrouw, die veel trager seksueel reageert, gelegenheid te geven psychisch en fysiek haar climax te bereiken.’

J. Vermeire, *Seksuele hygiëne*, 114-116<sup>107</sup>

De arts Vermeire wijst een onverschillige houding van de echtgenoot sterk af. Vergelijkbare passages komen regelmatig voor.<sup>108</sup> Van de man wordt verwacht dat hij energie steekt in het liefdespel. Het

<sup>103</sup> M. Pierre, *Voltooiing van de liefde. Boek voor de verloofde jongen en voor de jonggehuwde man* (Kasterlee 1961) 34-47.

<sup>104</sup> Zie voor een ander voorbeeld: A.C.M. Lips, *Twee-eenheid in geslacht en liefde* (Roermond/Maaseik 1958) 85-90.

<sup>105</sup> J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Den Bosch 1932) 52.

<sup>106</sup> Laipson, "Kiss Without Shame, For She Desires It", 516.

<sup>107</sup> J. Vermeire, *Seksuele hygiëne* (Kasterlee 1958) 114-116.

<sup>108</sup> Zie bijvoorbeeld: W.B. Huddleston Slater, *Ik heb geen man. Speciale gezondheidsleer van liefde in verloving en huwelijk* (Bussum 1947) 202-208; W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil! Levensgeluk in huwelijk en liefde* (Den Haag 1937) 162-164; H. Picard, *Liefde, huwelijk, geluk* (Brussel 1945) 120-121; M. Pierre, *Voltooiing van de liefde. Boek voor de verloofde jongen en voor de jonggehuwde man* (Kasterlee 1961) 34-38; D.A. Linnebank, *Het huwelijk in voorbereiding en beleving. Een boek*

‘correct’ kunnen bevredigen van de vrouw - hoe ingewikkeld ook – is onderdeel van de mannelijke rol. Deze verantwoordelijkheid komt volgens Laipson, Neuhaus, Simmons, Porter, Hall en McLaren eveneens terug in liberale huwelijksadviesliteratuur in Amerika en Groot-Brittannië tussen circa 1920-1960 en volgens historicus Willem Melching in het werk van de liberale Nederlandse huwelijksadviseur Van de Velde.<sup>109</sup> De man draagt de volledige verantwoordelijkheid voor het vrouwelijk orgasme en, door het voltooien van een ‘volledige’ gemeenschap, het slagen van de huwelijkse seksualiteit.

## Conclusie

De seksuele rol van de man in katholieke adviesliteratuur van 1930 tot 1960 is actief en leidend. De man is het handelend subject - in staat om keuzes te maken en zo het succes van de geslachtsdaad te bepalen. De aan mannelijkheid verbonden kenmerken van sterke seksuele drift en seksuele bekwaamheid versterken de aanname dat de man de actieve rol moet vervullen tijdens de geslachtsdaad. Dit biedt hem *agency* en macht. Tegelijkertijd bestaan er geen alternatieve invullingen van mannelijke seksualiteit en wordt de seksuele bewegingsruimte ingeperkt. Bovendien draagt de man veel seksuele verantwoordelijkheden. Hij dient zich staande te houden in een seksueel mijnenveld. Het begeleiden van de onwetende echtgenote is een moeilijke taak waarbij zelfcontrole cruciaal is. Ook moet hij het liefdespel beheersen om de vrouw correct seksueel voor te bereiden en haar tot orgasme te brengen. ‘Correcte’ seksuele omgang wordt geconstrueerd als een lastig proces waarin één foute handeling dramatische gevolgen zal hebben.

Deze kennis over de mannelijke seksuele rol verrijkt de historiografie wat betreft mannelijkheid in de jaren dertig, veertig en vijftig van de twintigste eeuw. Historici hebben voornamelijk aandacht voor de positie van de man als gezinshoofd en kostwinnaar in het burgerlijk-christelijk gezinsideaal. Kennis over de constructie van de mannelijke seksualiteit in huwelijksadviesliteratuur voorziet dit geschiedbeeld van meer diepte. De norm gevormd door de huwelijksadviseurs betreft een uitsluitend heteroseksuele, seksueel competente en seksueel actieve mannelijkheid. Deze benauwde invulling van mannelijkheid sluit aan op de even rigide sociaal-maatschappelijke mannelijke rol. In een van de intiemste onderdelen van het leven wordt de man opnieuw in een positie van autoriteit, bekwaamheid en leiderschap geplaatst. Zo wordt het burgerlijk-christelijke mannelijke ideaal via de katholieke huwelijksadviesliteratuur tot in de slaapkamer doorgevoerd en de emotionele en praktische beleving van seksualiteit voor Nederlandse katholieke mannen ingeperkt.

---

voor volwassenen (Roermond/Maaseik 1953) 47, 259-260; D. Naepius, *Het gelukkige huwelijk. Vijf en vijftig wenken voor verloofden en jong-gehuwden* (Tilburg 1948) 32-33; F. Dantec, *Christelijk huwelijksleven. Moraalgids der christelijke liefde* (Utrecht 1953) 180.

<sup>109</sup> Neuhaus, ‘The Importance of Being Orgasmic’, 454-459; Laipson, “‘Kiss Without Shame, For She Desires It’”, 511; Simmons, *Making Marriage Modern*, 189-193; McLaren, *Twentieth-Century Sexuality*, 46-63; Melching, “Het volkomen huwelijk”, 128-144; Porter en Hall, *Facts of Life*, 202-223.



## De vrouwelijke rol

De katholieke advieswerken geven naast de mannelijke rol ook vorm aan een vrouwelijke rol. In de Nederlandse historiografie is relatief veel geschreven over vrouwelijkheid in de jaren dertig tot zestig van de twintigste eeuw door onder meer historici De Regt, Kloek en Blok. De vrouw was binnen het burgerlijk-christelijk gezinsideaal, gevormd door zedelijkheidorganisaties en de kerken, vóór alles echtgenote en moeder. Ze werd gezien als de spil van het huishouden – een combinatie van rationale manager enerzijds en liefdevolle, verzorgende moeder en echtgenote anderzijds. Mede hierdoor richtte de confessionele politiek zich op het inperken van vrouwenarbeid buitenshuis door de invoering van sociale wetgeving. Over het seksuele aspect van vrouwelijkheid is echter weinig bekend. Dit hoofdstuk richt zich op de constructie van de vrouwelijke rol in relatie tot seksualiteit. Hierbij horen opvattingen over seksuele gesteldheid en verantwoordelijkheden en de koppeling van specifieke handelingen of attitudes aan vrouwelijkheid.<sup>110</sup>

### Geestelijke liefde

De vrouw heeft volgens de huwelijksadviseurs net als de man een seksueel instinct. Dit komt overeen met observaties van historici Porter en Hall, Melching, Weeks, Laipson, Simmons en Neuhaus aangaande de Europese en Noord-Amerikaanse liberale huwelijksadviesliteratuur. Volgens hen krijgt de vrouw in de eerste helft van de twintigste eeuw eigen seksuele verlangens en ‘recht’ op seksueel genot toegekend.<sup>111</sup> De vrouwelijke seksuele rol is in de katholieke adviesliteratuur echter niet gebaseerd op de notie van de seksuele drift, maar op die van de geestelijke liefde.

‘Bij haar is deze sexualiteit meer in sluimerenden toestand van het einde der puberteit af aanwezig (...). Later ontwikkelt deze neiging zich tot het meer direkt zoeken van contact, maar blijft dan toch bij de meeste vrouwen beperkt tot een onbestemd verlangen. Onmiddellijk op de sexuele sfeer richt deze zich maar zelden, zoodat men kan zeggen, dat de sexualiteit in engeren zin (...), bij de meeste vrouwen, die geen sexuele ervaringen hebben, tot aan het huwelijk nog eerst in potentie aanwezig is en slechts met de grootste zorg en omzichtigheid kan worden gewekt. Er nu is zeer karakteristiek voor de sexualiteit van de vrouw, dat dit alleen kan geschieden, wanneer tegelijk bij haar de groote en belangrijke factor van de echtelijke liefde aanwezig is, die wij de geestelijke liefde hebben genoemd. Zonder dat is zelfs bij veel vrouwen van een sexuele opwekking nauwelijks en van een echt orgasme in het geheel geen sprake.’

---

<sup>110</sup> Damsma, ‘Van hoeksteen tot fundament’, 209-247; De Regt, ‘Het ontstaan van het ‘moderne’ gezin, 1900-1950’, 209-240; Blok, *Loonarbeid van Vrouwen in Nederland, 1945-1955*, 23-30, 86-99; Schwegman, ‘Tussen traditie en moderniteit’, 32-45; Kloek, *Vrouw des huizes*, 179-221.

<sup>111</sup> Laipson, ‘“Kiss Without Shame, For She Desires It”’, 512-513; Neuhaus, ‘The Importance of Being Orgasmic’, 447-450; Porter en Hall, *Facts of Life*, 202-223; Simmons, *Making Marriage Modern*, 189-190, 195; Weeks, ‘Havelock Ellis and the Politics of Sex Reform’, 17-48; Melching, ‘“Het volkomen huwelijk”’, 128-144.

Zoals dit citaat uit het in 1947 uitgegeven *Ik heb geen man* illustreert, bezit de vrouw weliswaar een seksuele drift, maar blijft die tijdens haar voorhuwelijkse jaren onopgemerkt. Van de vrouw wordt niet verwacht dat zij vóór het huwelijk op de hoogte is van haar seksualiteit. Als haar ‘sluimerende’ drift eindelijk door haar echtgenoot is opgewekt tijdens de huwelijksnacht blijft deze nog altijd zwak van aard. Geestelijke liefde is voor de vrouw onontbeerlijk om over te kunnen gaan op de geslachtsdaad. Dit idee van de vrouwelijke oriëntatie op geestelijke liefde is dominant in de bekeken adviesboeken tussen 1930 en 1960.<sup>113</sup>

De huwelijksadviseurs delen de geestelijke liefde op in twee verschijningsvormen. De eerste vorm van geestelijke liefde richt zich op de echtgenoot, zoals ook zichtbaar in het citaat van Huddleston Slater. De dagelijkse omgang met de echtgenoot en zijn liefdesattenties – zowel tijdens de geslachtsgemeenschap als daarbuiten - zouden voor de vrouw van groot belang zijn in de seksuele omgang. Daarnaast is er de geestelijke liefde die zich richt op het kind, die deze passage uit *Van man en vrouw* uit 1932 illustreert:

‘(...) de vrouw voelt het eerst den terugslag, omdat in den regel haar gevoeligheid heel gering blijft. Maar zij weet zich aan te passen, in een onbewuste onderwerping als het ware aan haar vrouw-zijn, waarin de begeerte is gewekt naar het kind. Zij laat gebeuren, zij blijft dienstbaar, in afwachting van de haar lokkende blijde gebeurtenis.’

J.B. Deelen, *Van man en vrouw*, 80<sup>114</sup>

Het verlangen naar moederschap doordringt de vrouw en vormt de onderliggende drijfveer van haar seksualiteit. Deze typische rol van moeder past in het katholieke huwelijksideaal, maar hoort eveneens bij opvattingen over vrouwelijkheid in het burgerlijk-christelijke Nederland.<sup>115</sup> In de liberale

---

<sup>112</sup> W.B. Huddleston Slater, *Ik heb geen man. Speciale gezondheidsleer van liefde in verloving en huwelijk* (Bussum 1947) 203.

<sup>113</sup> Zie bijvoorbeeld: O. Graf, *Leven als man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Tielt 1954) 39-41; R. Biot, *Opvoeding tot liefde. Sexualiteit en liefde bij het kind en in het huwelijk* (Helmond 1951) 64; C. Souvenance, *Voltooing van de liefde. Boek voor verloofde meisjes en jonggehuwde vrouwen* (Kasterlee/Breda 1950) 52; D.A. Linnebank, *Het gezin in wording en ontwikkeling. Een boek voor verloofden en gehuwden* (Roermond 1953) 16-17; J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Den Bosch 1932) 59; J.J.M. van Breukelen, *Schoonheid en geluk in huwelijk en voortplanting* (Roermond/Maaseik 1946) 78; W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil! Levensgeluk in huwelijk en liefde* (Den Haag 1937) 166-167, 170; D.A. Linnebank, *Het huwelijk in voorbereiding en beleving. Een boek voor volwassenen* (Roermond/Maaseik 1953) 52; R. Plus, *Ik ga trouwen. Voorbereidende kennis omtrent rechten en plichten in het huwelijk* (Den Bosch 1934) 54-55, 94; G.J. Snelder, *Het huwelijk. Wenken en raadgevingen voor volwassenen voornamelijk voor verloofden en gehuwden* (Zeist 1917); A.C.M. Lips, *Twee-eenheid in geslacht en liefde* (Roermond/Maaseik 1958) 36-39, 81-83; J. Vermeire, *Seksuele hygiëne* (Kasterlee 1958) 107-109; F. Dantec, *Christelijk huwelijksleven. Moraalgids der christelijke liefde* (Utrecht 1953) 143; A. Lodders, *Begrijp het huwelijk! Voor gehuwden en verloofden* (Den Bosch 1936) 20-21; M. Pierre, *Voltooing van de liefde. Boek voor de verloofde jongen en voor de jonggehuwde man* (Kasterlee 1961) 23.

<sup>114</sup> J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Den Bosch 1932) 80.

<sup>115</sup> Damsma, ‘Van hoeksteen tot fundament’, 209-247.

adviesliteratuur is het alleen de Britse Havelock Ellis die moederschap ziet als onderdeel van de vrouwelijke seksualiteit, zoals historicus Jeffrey Weeks aankaart.<sup>116</sup>

### **Passieve, problematische seksualiteit**

Door haar specifieke seksuele gesteldheid wordt de vrouw tijdens de huwelijksomgang voornamelijk het object van zorg voor de man. Dat begint bij de huwelijksnacht en zet door in de alledaagse seksuele omgang. De uiteenzetting van de huwelijksnacht door Pierre is hier een voorbeeld van:

‘Alhoewel deze ontdekking [van seksuele opwinding] jou volkomen natuurlijk toeschijnt, en dat is ze ook, moet je toch niet vergeten dat ze voor elke jonge vrouw, zelfs de meest liefhebbende en de meest voorbereide, toch een groot mysterie blijft, die haar voor het leven gaan kenmerken, en waartegenover zij, zonder dat ze het wil, en heel begrijpelijke vrees koestert. Een bruusk optreden zou niet in overeenstemming zijn met de liefde die je voor haar hebt. (...) Zoals een man van nature uit geprikkeld wordt door het seksuele, heeft een vrouw behoefte aan lieve woorden, verliefde blikken en tedere strelingen, in één woord aan een atmosfeer van verliefdheid. Zij staats enigszins afkerig tegenover het seksuele en kan dit slechts aanvaarden en waarderen wanneer het met veel tederheid is omkleed.’

M. Pierre, *Voltooiing van de liefde*, 30<sup>117</sup>

Tijdens de huwelijksnacht introduceert de man de vrouw in het seksuele. De vrouw is hierbij in de regel onwetend, beangstigd en terughoudend. Pierre presenteert dit als normaal en positief – het zijn waardemeters, die haar zedig en moreel ‘goed’ maken. Vergelijkbare passages komen terug in de jaren dertig, veertig en vijftig.<sup>118</sup>

Door deze angst, terughoudendheid en onwetendheid zou de vrouw extreem gevoelig zijn voor emotionele schade door ruwheid of een té vlugge openbaring aan de voor haar onbekende seksualiteit. Dezelfde situatie zet door in de echtelijke omgang in het algemeen.<sup>119</sup> De kern blijft dat, ondanks de

---

<sup>116</sup> Andere voorbeelden zijn: J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Den Bosch 1932) 59-61, 70-71, 80-81, 87; A.C.M. Lips, *Twee-eenheid in geslacht en liefde* (Roermond/Maaseik 1958) 36-37, 82-84; D.A. Linnebank, *Het gezin in wording en ontwikkeling. Een boek voor verloofden en gehuwden* (Roermond 1953) 16-17; D.A. Linnebank, *Het huwelijk in voorbereiding en beleving. Een boek voor volwassenen* (Roermond/Maaseik 1953) 53; R. Biot, *Opvoeding tot liefde. Sexualiteit en liefde bij het kind en in het huwelijk* (Helmond 1951) 157; W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil! Levensgeluk in huwelijk en liefde* (Den Haag 1937) 160-161, 174-75; M. Pierre, *Voltooiing van de liefde. Boek voor de verloofde jongen en voor de jonggehuwde man* (Kasterlee 1961) 33; Weeks, ‘Havelock Ellis and the Politics of Sex Reform’, 17-48.

<sup>117</sup> M. Pierre, *Voltooiing van de liefde. Boek voor de verloofde jongen en voor de jonggehuwde man* (Kasterlee 1961) 30.

<sup>118</sup> Voor voorbeelden zie: J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Den Bosch 1932) 98; O. Graf, *Leven als man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Tielt 1954) 39.

<sup>119</sup> Passages over de huwelijksnacht gaan vaak naadloos over in passages over de alledaagse seksuele omgang. Voor voorbeelden van deze overgang, zie: O. Graf, *Leven als man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Tielt 1954) 39-45; H. Picard, *Liefde, huwelijk, geluk* (Brussel 1945) 105-122; R. Biot, *Opvoeding tot liefde. Sexualiteit en liefde bij het kind en in het huwelijk* (Helmond 1951) 187-191; C. Souvenance, *Voltooiing van de liefde. Boek voor verloofde meisjes en jonggehuwde vrouwen* (Kasterlee/Breda 1950) 46-56; W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil! Levensgeluk in huwelijk en liefde*

geslaagde opwekking, de man altijd rekening moet blijven houden met de natuurlijke terughoudende gesteldheid van de vrouw. In de passage van Pierre – net als in de meeste andere advieswerken – is de vrouw het object in de tekst. Ze wordt amper direct aangesproken. De enige uitzondering op deze regel is het werk van Claire Souvenance, dat uitsluitend voor een vrouwelijk publiek bestemd is. Zij hanteert echter dezelfde passieve vrouwenrol en beschrijft bijna uitsluitend de handelingen van de man. Het is de man die zijn echtgenote transformeert van niet-seksueel meisje tot seksuele vrouw.<sup>120</sup> Hij wordt geïnstrueerd, terwijl Pierre de vrouwelijke aard presenteert als het te overkomen obstakel. Vrouwelijke seksualiteit wordt hierdoor sterk geïmpliciteerd.<sup>121</sup>

Het mannelijk perspectief op seksuele handelingen zorgt ervoor dat eventuele plichten van de vrouw amper aan bod komen. Ze draagt weinig tot geen verantwoordelijkheid voor de huwelijksnacht, het liefdespel of het voltooien van de ‘volledige’ gemeenschap. Ook de seksuele houding onderstreept haar passiviteit. De artsen Graf, Lips en Vermeire beschrijft de ‘normale’ houding als een waarbij de vrouw op haar rug ligt. Andere houdingen – waarbij de vrouw een actievere rol zou kunnen innemen – raden ze strikt af.<sup>122</sup> Deelen beschrijft de vrouw zelfs als volgt: ‘[Het] karakter van het vrouwelijke is haar aard en neiging niet tot handelen, maar tot laten-gebeuren, tot te-moeten-ondergaan, tot lijdelijkheid en passiviteit.’<sup>123</sup> De vrouw wordt geconstrueerd als volledig passief. Dit blijft in de dertig onderzochte jaren constant. De auteurs ontzeggen haar daarmee consequent *agency* en seksuele autonomie.

Dit alles is niet uitzonderlijk. Vrouwelijke passiviteit komt stevast bovendien in de Angelsaksische historiografie omtrent huwelijksadviesliteratuur. Agnus McLaren ziet het als een centraal thema in Noord-Europese en Amerikaanse adviesliteratuur van de vroege twintigste eeuw en Laipson, Simmons, Neuhaus, Weeks, Porter en Hall vinden het eveneens terug in Amerikaanse en Britse huwelijksadviesliteratuur tot de jaren zestig. Daarnaast wordt de uiterst problematische vrouwelijke seksualiteit door Cryle opgemerkt in Franse, vroeg twintigste-eeuwse advieswerken.<sup>124</sup>

---

(Den Haag 1937) 161-294; W.B. Huddleston Slater, *Ik heb geen man. Speciale gezondheidsleer van liefde in verlovings en huwelijk* (Bussum 1947) 193-208.

<sup>120</sup> C. Souvenance, *Voltooiing van de liefde. Boek voor verloofde meisjes en jonggehuwde vrouwen* (Kasterlee/Breda 1950) 46-48; W.B. Huddleston Slater, *Ik heb geen man. Speciale gezondheidsleer van liefde in verlovings en huwelijk* (Bussum 1947) 200.

<sup>121</sup> Andere voorbeelden zijn: H. Picard, *Liefde, huwelijk, geluk* (Brussel 1945) 117-119; W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil! Levensgeluk in huwelijk en liefde* (Den Haag 1937) 166-168; J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Den Bosch 1932) 45-47; F. Dantec, *Christelijk huwelijksleven. Moraalgids der christelijke liefde* (Utrecht 1953) 191; A.C.M. Lips, *Twee-eenheid in geslacht en liefde* (Roermond/Maaseik 1958) 39-40, 99; R. Biot, *Opvoeding tot liefde. Sexualiteit en liefde bij het kind en in het huwelijk* (Helmond 1951) 190-191; J.J.M. van Breukelen, *Schoonheid en geluk in huwelijk en voortplanting* (Roermond/Maaseik 1946) 78; W.B. Huddleston Slater, *Ik heb geen man. Speciale gezondheidsleer van liefde in verlovings en huwelijk* (Bussum 1947) 113-114.

<sup>122</sup> O. Graf, *Leven als man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Tiel 1954) 43-44; J. Vermeire, *Seksuele hygiëne* (Kasterlee 1958) 116-117; A.C.M. Lips, *Twee-eenheid in geslacht en liefde* (Roermond/Maaseik 1958) 91.

<sup>123</sup> J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Den Bosch 1932) 59.

<sup>124</sup> Laipson, “‘Kiss Without Shame, For She Desires It’”, 511; Neuhaus, ‘The Importance of Being Orgasmic’, 454-459; Porter en Hall, *Facts of Life*, 202-223; Simmons, *Making Marriage Modern*, 190-202; McLaren, *Twentieth-Century Sexuality*, 46-63; Cryle, “‘A Terrible Ordeal from Every Point of View’”, 44-64.

## Het vrouwelijke gevaar

De problematiek van de vrouwelijke seksualiteit stopt niet bij het moeizame proces van opwekking en het constante risico op emotionele kwetsuren. Een aantal huwelijksadviseurs, Van Breukelen in 1946, Picard in 1945, Deelen in 1932 en Lips in 1962, waarschuwen ook voor het gevaar van de overbelaste vrouw.<sup>125</sup>

‘De vrouw, die kalm en rustig was, totdat ze door de haar ontroerende liefdedrang van den man voor goed uit evenwicht werd gehaald, kan daarna nog slechts in die liefde rust en evenwicht vinden. Aan de verantwoordelijkheid, die daaruit voor den man voortvloeit, is slechts voldaan, als deze zijn vrouw in een sterke en blijvende liefdesverering een nieuw evenwicht schenkt. Doet hij dat, dan is haar en zijn geluk verzekerd en heeft de vrouw geen kans zich ook maar eventjes verongelijkt te voelen.’

J.J.M van Breukelen, *Schoonheid en geluk in huwelijk*, 83<sup>126</sup>

Van Breukelen beschrijft hoe een vrouw in het huwelijk in onbalans raakt. Door de overdaad aan seksuele liefde wordt haar natuurlijke oriëntatie op geestelijke liefde verstoord. Van Breukelen instrueert daarom de man zijn vrouw met geestelijke liefde te waarderen, in plaats van meer lichamelijke liefde te kweken. Deze liefdevolle houding moet ervoor zorgen dat zij haar innerlijke balans hervindt.

Het corrigeren van de balans van geestelijke en lichamelijke liefde is noodzakelijk, omdat de vrouw anders zou vervallen in een pathologische hyper-seksuele staat.

‘Wie als man in het huwelijk er werk van wil maken om op de meest geraffineerde manieren de gewoonlijk sluimerende geslachtsdrift der vrouw aan te wakkeren en in stand te houden, kweekt bij die vrouw een sexueele potentie, die onverzadigbaar worden moet. (...) Geheel afhankelijk worden zij van den man, dweepziek, de gezonde werkkraft gaat verloren in een verweekelijke psyche. De natuurlijke schuchterheid en schaamte, het passieve, verliezen zij ten koste evenwel van een drang, die niet in harmonie kan blijven met de gezonde eischen van opofferingsgezindheid in het moederschap. Vroeg of laat zal een weemoed ook haar vervullen en des te gemakkelijker komen godsdienstige vrouwen tot groote scrupules. Een voor het vrouwelijk gemoed ongewoon geringe prikkeling wekt sexueele lusten, die zij niet in staat zijn te beheerschen en die juist in de vrouwelijke sfeer zoo geweldig moeilijk en hardnekkig blijven. (...) Er wordt dan ook van hem, die sexueel meent te moeten gaan opvoeden een waar

---

<sup>125</sup> H. Picard, *Liefde, huwelijk, geluk* (Brussel 1945) 126; J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Den Bosch 1932) 97; J.J.M. van Breukelen, *Schoonheid en geluk in huwelijk en voortplanting* (Roermond/Maaseik 1946) 83; A.C.M. Lips, *Twee-eenheid in geslacht en liefde* (Roermond/Maaseik 1958) 39.

<sup>126</sup> J.J.M. van Breukelen, *Schoonheid en geluk in huwelijk en voortplanting* (Roermond/Maaseik 1946) 83.

meesterschap vereischt over het spel der zinnen. Hij heeft er voor te zorgen, dat hij de leiding houdt.’

J.B. Deelen, *Van man en vrouw*, 97<sup>127</sup>

‘Niettemin kunnen haar gevoelens van liefde haar zo heftig overheersen en meeslepen, dat het verstand onmachtig is haar in het goede spoor te houden, en alle zedelijke remmen bij haar wegvallen; dit brengt haar niet zelden tot ongeoorloofde seksuele gedragingen, tot een val waarin zij haar slachtoffer zonder bedenken meesleurt.’

A.C.M. Lips, *Twee-eenheid in geslacht en liefde*, 39<sup>128</sup>

Deze hyper-seksuele staat wordt geconstrueerd als noodlottig, onzedig en bovenal gevaarlijk. Het gevaar schuilt in de onmacht de ‘correcte’ vrouwelijke seksuele rol te vervullen, inclusief de geproblematiseerde attitude van terughoudendheid. Er bestaat een angst voor de omkering van de genderrollen wanneer de vrouwelijke passiviteit wordt vervangen door activiteit ten koste van het mannelijk viriliteitsideaal. De vrouw wordt dermate ontredderd dat ze zelfs een acuut gevaar gaat vormen voor de man, die zij kan meeslepen in oncontroleerbare seksuele gevoelens. Bovendien zorgt deze onmacht voor het verval van de vrouwelijke rol als moeder en - met verlies van ‘gezonde werkkraft’ - in het huishouden. Het probleem van de hyper-seksuele vrouw raakt dus ook het kerngezin en daarmee de katholieke samenleving. De vrouw wordt zo gevormd tot een potentieel gevaar - niet slechts voor haarzelf, maar ook voor haar echtgenoot, gezin en de samenleving.

### **In de marge**

De vrouwelijke rol wordt gekenmerkt door absolute passiviteit. In enkele gevallen komen echter wel ideeën over vrouwelijke seksuele verantwoordelijkheid voor. Deze bestaan in de marge van de vrouwelijke rol en betreffen een meer actieve betrokkenheid van de vrouw. Dit begint allereerst bij een kennisplicht. De vrouw zou haar natuurlijke onwetendheid moeten compenseren met kennis.<sup>129</sup>

‘O, als die vrouw haar roeping had begrepen, als ze met opoffering van eigen tegenzin, bereidwillig was geweest voor haar echtgenoot met het doel om hem een steun te zijn in de strijd des levens, wat zou zij een verdienstvolle daad hebben gesteld, wat zou zij (verre van een

---

<sup>127</sup> J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Den Bosch 1932) 97.

<sup>128</sup> A.C.M. Lips, *Twee-eenheid in geslacht en liefde* (Roermond/Maaseik 1958) 39.

<sup>129</sup> O. Graf, *Leven als man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Tiel 1954) 39-42; F. Jansen, *Liefde. Op zoek naar een christelijke geesteshouding in verkering en huwelijk* (Bussum 1956) 115-116; C. Souvenance, *Voltooiing van de liefde. Boek voor verloofde meisjes en jonggehuwde vrouwen* (Kasterlee/Breda 1950) 33-34, 46-49; W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil! Levensgeluk in huwelijk en liefde* (Den Haag 1937) 152; A.C.M. Lips, *Twee-eenheid in geslacht en liefde* (Roermond/Maaseik 1958) 96.

minderwaardige handeling, zoals vele vrouwen de huwelijksdaad ten onrechte beschouwen) een hoge deugdakt hebben verricht.’

A. Lodders, *Begrijp het huwelijk*, 20-21<sup>130</sup>

De religieus Lodders beklagt in *Begrijp het huwelijk* uit 1936 de vrouwelijke onwetendheid. De vrouw zou zich volgens Lodders moeten laten informeren over de onstuimige aard van de mannelijke driften, zodat zij bewuster wordt van haar plicht ten opzichte van haar echtgenoot. Dat zou de huwelijkse seksualiteit bevorderen, omdat de wetende vrouw zich sneller bereidwillig zou opstellen. Bovendien wijzen meerdere auteurs op de zedelijke functie die dit vervult. De vrouw kan ontrouw voorkomen als ze gewilliger aan de mannelijke seksuele behoeftes voldoet. Ook zou ze waakzamer zijn wat betreft haar uiterlijk en handelingen om daarmee de mannelijke driften niet te wekken.<sup>131</sup>

Daarnaast is kennis van de geslachtsdaad en de zwakke vrouwelijke drift van belang.<sup>132</sup> Claire Souvenance biedt een voorbeeld gepubliceerd in 1950:

‘Van jouw kant, daarentegen, zal een hartelijke poging nodig zijn tot algehele overgave en ontvangst, de minzame wil om niet samengetrokken, maar ontspannen en vertrouwd te zijn. Dat alles zal ertoe bijdragen, om de eerste echtelijke vereniging gemakkelijk, gelukkig en opvrolijkend te doen verlopen.’

C. Souvenance, *Voltooiing van de liefde*, 48<sup>133</sup>

Souvenance wijst de vrouw op haar positie tijdens de echtelijke omgang en de voordelen die ontspanning en een welwillende attitude bieden. Deze passage schept de aanname dat de vrouw een bijdrage kan leveren aan het succes van de geslachtsdaad zonder haar passiviteit prijs te geven. De kennis van haar seksuele gesteldheid en de gang van zaken zou ervoor zorgen dat ze zonder extreme angstgevoelens de huwelijkse seksualiteit tegemoet treedt en deze zodoende niet bemoeilijkt.

Andere auteurs gaan net iets verder. Zij wijzen vrouwelijke passiviteit tijdens de geslachtsdaad volledig af en benadrukken een actieve betrokkenheid van de vrouw in het succes van de huwelijkse seksualiteit.

---

<sup>130</sup> A. Lodders, *Begrijp het huwelijk! Voor gehuwden en verloofden* (Den Bosch 1936) 20-21.

<sup>131</sup> W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil! Levensgeluk in huwelijk en liefde* (Den Haag 1937) 160-161; D.A. Linnebank, *Het huwelijk in voorbereiding en beleving. Een boek voor volwassenen* (Roermond/Maaseik 1953) 232; G.J. Snelder, *Het huwelijk. Wenken en raadgevingen voor volwassenen voornamelijk voor verloofden en gehuwden* (Zeist 1917) 109-110; P. Carolus Tesser, *Ons trouwboekje. Wat zij die gaan trouwen moeten weten* (Maastricht 1940) 24-25; C. Souvenance, *Voltooiing van de liefde. Boek voor verloofde meisjes en jonggehuwde vrouwen* (Kasterlee/Breda 1950) 54, 56.

<sup>132</sup> A.C.M. Lips, *Twee-eenheid in geslacht en liefde* (Roermond/Maaseik 1958) 98.

<sup>133</sup> C. Souvenance, *Voltooiing van de liefde. Boek voor verloofde meisjes en jonggehuwde vrouwen* (Kasterlee/Breda 1950) 48.

“(…) De vrouw van haar kant zal zich geslachtelijker moeten instellen, d.w.z. dat zij zich, zonder iets van haar natuurlijke schroomvalligheid prijs te geven, niet tevreden mag stellen met een zuiver passieve en berustende houding; zij moet zich ronduit innemend gedragen, zonder terughoudendheid, zonder trotse koelheid, bezorgd “zich te geven” en niet enkel “zich gereed te houden”, blijmoedig en opgewekt beschikbaar.”

F. Dantec, *Christelijk huwelijksleven*, 180<sup>134</sup>

‘De pas getrouwde vrouw moet niet alles ondergaan, maar haar vreugde in de geslachtsdaad laten blijken aan haar man die dan de trots heeft van een goede echtgenoot te zijn. Zij moet hem tonen wat zij wenst, dat zij volledig aan de huwelijksdaad deelneemt en dat deze ook haar gelukkig maakt. Anders zou het wel eens kunnen gebeuren dat hij in zijn vertrouwen geschokt wordt en meent, dat zij geen behagen scheidt in zijn liefdesbetuigingen, dat zijn liefde niet of onvoldoende wordt beantwoord. (...)’

A.C.M. Lips, *Twee-eenheid in geslacht en liefde*, 93<sup>135</sup>

Lips en Dantec beschrijven de plicht van de vrouw om de man te bemoedigen. Het zou onacceptabel zijn voor een vrouw om zich bewust ‘koud’ op te stellen en de man het gevoel te geven dat hij aan zijn kunde zou moeten twijfelen. Lips stelt in dezelfde paragraaf dat ‘wanneer de vrouw [tijdens de geslachtsdaad] haar misgenoegen over het gebeurde te kennen geeft, hem blameert of op andere wijze belachelijk maakt’ ze de man tot onzekerheid en impotentie zal brengen.<sup>136</sup> Ze moet daarom altijd ‘begrijpend en liefdevol optreden’.<sup>137</sup> Zelfs als de vrouw geen genot ervaart, moet zij vreugde ontleen aan het genot dat zij haar echtgenoot biedt en haar ongenoegen onderdrukken.

In al deze passages spelen noties van mannelijke macht enerzijds en fragiliteit anderzijds een rol. De kern van de vrouwelijke verantwoordelijkheid is dat zij de mannelijke rol – met waarden van viriliteit, macht, controle en bekwaamheid - nooit dient te ondermijnen of te schaden. De vrouw draagt zo verantwoordelijkheid voor het slagen van de huwelijks-geslachtsgemeenschap en voor de instandhouding van de mannelijke zedelijkheid en eigenwaarde. Ze verkrijgt weliswaar enige handelingsbekwaamheid, maar heeft nog altijd weinig seksuele zelfbeschikking. Haar seksualiteit blijft in dienst staan van de man, waarvoor ze nog altijd als potentieel struikelblok geldt.<sup>138</sup>

Dergelijke ideeën over vrouwelijke verantwoordelijkheid komen ook voor in de Angelsaksische huwelijksadviesliteratuur. Neuhaus en Simmons constateren dat in de naoorlogse periode de nadruk op vrouwelijke seksuele plichten en mannelijke fragiliteit zelfs sterk toeneemt in reactie op angsten

---

<sup>134</sup> F. Dantec, *Christelijk huwelijksleven. Moraalgids der christelijke liefde* (Utrecht 1953) 108.

<sup>135</sup> A.C.M. Lips, *Twee-eenheid in geslacht en liefde* (Roermond/Maaseik 1958) 93.

<sup>136</sup> A.C.M. Lips, *Twee-eenheid in geslacht en liefde* (Roermond/Maaseik 1958) 108.

<sup>137</sup> A.C.M. Lips, *Twee-eenheid in geslacht en liefde* (Roermond/Maaseik 1958) 116.

<sup>138</sup> M. Pierre, *Voltooiing van de liefde. Boek voor de verloofde jongen en voor de jonggehuwde man* (Kasterlee 1961) 32-33; A.C.M. Lips, *Twee-eenheid in geslacht en liefde* (Roermond/Maaseik 1958) 79, 93, 96.



verbonden aan de Koude Oorlog.<sup>139</sup> In de katholieke adviesliteratuur is daarentegen geen duidelijk breuk te ontdekken rond 1945. Er zijn evengoed vooroorlogse katholieke publicaties die de vrouw plichten toekennen. Er kan voorzichtig geconcludeerd worden dat ideeën over vrouwelijke seksuele verantwoordelijkheden tussen 1930 en 1960 in de marge altijd bestonden, maar nooit centraal in het narratief over seksualiteit kwamen te staan.

## Conclusie

Tussen 1930 en 1960 heerst een eenduidige en geïnterpreteerde vrouwelijke seksuele norm. De vrouw krijgt een passieve rol toegeschreven, moet worden geïntroduceerd in het seksuele en is tijdens de geslachtsdaad onwetend, angstig, terughoudend en kwetsbaar. Haar seksualiteit is het object van zorg van de man en kan ook slechts in relatie tot de man bestaan. Verdere problematisering krijgt vorm in de constructie van een pathologische hyper-seksuele vrouw. Hierbij is zij een gevaar voor haar echtgenoot, het gezin en de samenleving. Als ze in enkele gevallen wel enige handelingsbekwaamheid verschaft, wordt ze belast met de verantwoordelijkheid voor het slagen van de huwelijksdaad alsook voor het beschermen van de mannelijke rol. Daarmee deze vrouwenrol overeen met die van de Angelsaksische huwelijksadviseurs. De katholieke adviesliteratuur ziet echter geen chronologische breuken in vrouwelijke verantwoordelijkheid en hecht meer belang aan moederschap.

Dit inzicht in de seksuele rol van de katholieke vrouw verdiept de historische kennis over vrouwelijkheid in Nederland in de jaren dertig, veertig en vijftig van de twintigste eeuw. Het sluit aan op het sociaal-maatschappelijk geschiedbeeld van vrouwelijkheid in het burgerlijk-christelijk gezinsideaal. De nadruk op geestelijke liefde voor man en kind, seksuele afhankelijkheid en dienstbaarheid en de beperkte seksuele *agency* onderbouwen dit geschiedbeeld, maar geven het ook meer diepgang. Het seksuele perspectief maakt duidelijk hoe ver dominante opvattingen over vrouwelijkheid door konden dringen tot in de persoonlijke levenssfeer. De vrouw werd ook op seksueel vlak gebonden aan noties van de verzorgende, dienstbare, liefdevolle moeder, huisvrouw en echtgenote. Zo werden de meest private aspecten van haar dagelijks leven op zowel emotioneel als praktisch vlak bepaald en beperkt door deze benauwende norm.

---

<sup>139</sup> Neuhaus, 'The Importance of Being Organismic', 447-473; Simmons, *Making Marriage Modern*, 200-216.

## Conclusie

Deze scriptie zoekt antwoord op de vraag hoe opvattingen over gender vorm kregen in relatie tot seksualiteit in katholieke huwelijksadviesliteratuur in Nederland tussen 1930 en 1960. Wat in deze periode opvalt, is de hoge mate van inhoudelijke homogeniteit in deze huwelijksadviesliteratuur. Het gevolg hiervan is dat opvattingen over seksualiteit en gender constant blijven. De visie op de huwelijkse seksualiteit is daarbij sterk beïnvloed door de katholieke leer - een potentiële verklaring voor de onveranderlijkheid en eenduidigheid van de seksuele normen. In de katholieke adviesliteratuur bestaat de geslachtsdaad uit vaste onderdelen, te weten de huwelijksnacht, de ‘volledige’ geslachtsgemeenschap en het liefdespel, en omvat de ‘juiste’ geslachtsgemeenschap altijd vaginale penetratie en het orgasme. Binnen dit verloop horen specifieke genderrollen en gegenderde opvattingen over seksuele attitudes en handelingen die eveneens onveranderlijk blijven.

De vrouwelijke seksualiteit wordt geconstrueerd als problematisch. Ze krijgt een passieve, bijna aseksuele rol toegeschreven en wordt volgens de huwelijksadviseurs tijdens de seksuele omgang geplaagd door onwetendheid, angstvalligheid, terughoudendheid en kwetsbaarheid. Haar seksualiteit wordt zo het object van zorg van de man. Bovendien vormt ze een permanent gevaar. Dit wordt duidelijk in de passages over de hyper-seksuele vrouw, waarin zij, door het verval van haar seksuele passiviteit, een gevaar wordt voor haar echtgenoot, het gezin en de samenleving. In de uitzonderlijke situaties waarin de vrouw wel handelingsbekwaamheid zou bezitten, wordt haar de verantwoordelijkheid opgelegd voor het slagen van de huwelijksdaad en de instandhouding van de mannelijke rol. Opvallend aan de vrouwelijk seksuele rol is de nadruk op haar geestelijke liefde voor man en kind. Dit gebrek aan seksuele gevoelens in combinatie met seksuele afhankelijkheid, dienstbaarheid, passiviteit en een beperkte seksuele autonomie sluiten aan op idealen gekoppeld aan de vrouw in het burgerlijk-christelijk gezinsideaal, zoals onder meer uiteengezet door Ali de Regt.<sup>140</sup> De dominante opvatting van de dienstbare, verzorgende en moederlijke aard van de huisvrouw lijken door de huwelijksadviseurs te zijn vertaald in seksuele termen. Zij bieden hierdoor de katholieke vrouw geen enkele beslissingsruimte om haar seksualiteit zelf in te vullen.

De mannelijke rol wordt gekenmerkt door heteroseksualiteit, seksuele activiteit en seksuele verantwoordelijkheid. Huwelijksadviseurs beschrijven de mannelijke rol als hyper-seksueel en bekwaam. Hij dient als handelend en wetend subject de actieve rol te vervullen tijdens de geslachtsdaad. Dit maakt de mannelijk rol een van *agency* en macht. Van de man wordt echter ook veel verwacht. Hij moet de bijna aseksuele echtgenote seksueel begeleiden en haar met meesterschap over het liefdespel tot orgasme weten te brengen. Deze verantwoordelijkheden plaatsen de man in een precare positie, waarin het gehele succes van de huwelijkse seksualiteit en het katholieke voortplantingsdoel in zijn handen komt te liggen. Ook hier wordt weinig ruimte geboden voor een alternatieve beleving van de

---

<sup>140</sup> De Regt, ‘Het ontstaan van het ‘moderne’ gezin, 1900-1950’, 209-240.

mannelijke seksualiteit. Net als bij de vrouw, sluit de seksuele norm aan op de heersende opvattingen over mannelijkheid in de periode. Deze opvattingen betreffen voornamelijk ideeën over de man als autoriteit - het hoofd van het gezin en de enige kostwinnaar. Het seksuele aspect van mannelijkheid wordt beheerst door dezelfde noties van leiderschap, autoriteit en verantwoordelijkheid ten opzichte van de vrouw.

Als de katholieke adviesliteratuur wordt vergeleken met de liberale Amerikaanse en Britse ‘vernieuwingsliteratuur’ van de eerste helft van de twintigste eeuw geanalyseerd door Agnus McLaren, Jeffrey Weeks, Christina Simmons, Peter Laipson, Roy Porter, Lesley Hall, Jessamyn Neuhaus en Willem Melching zijn er zowel overeenkomsten als verschillen te constateren.<sup>141</sup> Er bestaan op het eerste gezicht verrassend veel vergelijkbare opvattingen. De visie op het verloop van seksualiteit in het algemeen is er daar één van. In beide gevallen zien de huwelijksadviseurs vaginale penetratie als de kern van de ‘gezonde’ en ‘juiste’ seksuele omgang en wordt het belang van voorspel en het intervaginaal orgasme benadrukt. Ook komen keer op keer noties van mannelijke macht en problematische vrouwelijke passiviteit terug in de Angelsaksische huwelijksadviesliteratuur die overeenkomen met die in de katholieke huwelijksadviesliteratuur beschikbaar in Nederland in dezelfde periode. Op de oppervlakte lijkt er dus sprake te zijn van een gedeelde algemene Noord-Europese en Amerikaanse visie op ‘normale’ seksualiteit in de eerste helft van de twintigste eeuw, ondanks de zelfverklaarde uniciteit van de katholieke huwelijksadviesliteratuur.

Katholieke huwelijksadviesliteratuur is echter ook fundamenteel verschillend door de invloed van de katholieke leer. De liberale huwelijksadviseurs zetten seksueel genot op een voetstuk en zien het versterken van de echtelijke liefde als primair doel van de geslachtsdaad. Anticonceptie wordt hierdoor een acceptabele praktijk en er wordt meer ruimte gelaten voor seksuele experimenten en alternatieve, genot verhogende seksuele handelingen. In de katholieke adviesliteratuur blijft reproductie daarentegen het onbetwiste hoofddoel. Ideeën over ‘correcte’ vrouwelijke en mannelijke seksuele rollen worden ontleend aan noties over hun respectievelijk aandeel in de voortplanting. Vrouwelijke seksualiteit wordt zo verbonden aan een intrinsieke moederschapswens en mannelijke seksualiteit aan een inherente autoriteit over het gezin. Bovendien wordt de ruimte voor genot sterk begrensd door zowel het reproductiedoel als katholieke opvattingen omtrent zedelijkheid. De katholieke adviesliteratuur past hierdoor perfect in de historische context van het burgerlijk-christelijk Nederland van de jaren dertig, veertig en vijftig van de vorige eeuw, waar volgens Pieter Koenders, Dirk Damsma, Els Kloek, Ali de Regt, Els Blok en Marjan Schwegman christelijke zedelijkheidsnoties en -angsten tot in de jaren zestig constant aanwezig waren.

---

<sup>141</sup> Weeks, ‘Havelock Ellis and the Politics of Sex Reform’, 17-48; Cryle, “‘A Terrible Ordeal from Every Point of View’”, 44-64; McLaren, *Twentieth-Century Sexuality*, 46-63; Simmons, *Making Marriage Modern*; Neuhaus, ‘The Importance of Being Organismic’, 447-473; Laipson, “‘Kiss Without Shame, For She Desires It’”, 507-525; Melching, “‘Het volkomen huwelijk’”, 128-144; Porter en Hall, *The Facts of Life*, 202-223.

Deze scriptie verrijkt de Nederlandse historiografie over gender en seksualiteit van de twintigste eeuw. Het geschiedbeeld gepresenteerd in de publicaties van de hiervoor genoemde Nederlandse historici wordt bevestigd, maar ook verdiept. Damsma's constatering dat onder leiding van de Katholieke Kerk in deze periode een sterke katholieke identiteit werd gevormd, krijgt door dit onderzoek meer gelaagdheid. Naast de 'officiële' promotie van onder meer de Maria Moederschapscultus door de kerk zelf, brachten de huwelijksadviseurs de katholieke idealen over seksualiteit meer direct aan de Nederlandse lezers. Zo droegen zij waarschijnlijk eveneens bij aan de vorming van een katholieke identiteit op een misschien wel veel indringendere manier. Wat hierdoor ook duidelijk wordt, is dat de vorming van gender en seksualiteit niet slechts gebonden is aan organisaties en instituties. In de bestaande studies ligt de focus op onder meer de overheid, confessionele zedelijkheidsbewegingen, politieke organisaties of de Katholieke Kerk. Gender krijgt echter evengoed vorm op het meer banale en onopvallende niveau van adviesboekjes.<sup>142</sup>

Het seksuele perspectief geeft ook diepte en complexiteit aan ons begrip van de invloed van het burgerlijk-christelijk gezinsideaal op de Nederlandse samenleving tussen 1930 en 1960. De katholieke huwelijksadviesliteratuur was niet uit op het introduceren van nieuwe leefstijlen, zoals de liberale vernieuwingsliteratuur dat wel was. Het vormde juist een bevestiging van het burgerlijk-christelijke gezinsideaal dat in deze periode hoogtij vierde. Dit gezinsideaal, dat in de historiografie voornamelijk wordt gekoppeld aan de huisvrouw, sociale wetgeving en het mannelijk kostwinnaarsprincipe, raakte via de huwelijksadviesliteratuur het leven van katholieke mannen en vrouwen in de door ons meest private en persoonlijk geachte sfeer. De normatieve ideeën penetreerden tot in de slaapkamer en poogden ook daar opvattingen over gender en gegenderd seksueel handelen vorm te geven. De eenduidigheid en rigiditeit van deze opvattingen zorgen voor een extreem beperkt seksueel referentiekader. Voor Nederlandse katholieken zal dit krappe kader de enige denkbare conceptualisering van seksueel gedrag zijn geweest. Er bestonden voor hen geen alternatieve benaderingen van seksualiteit, omdat deze in hun leefwereld simpelweg niet werden geboden. De strikte seksuele norm en het benauwende seksuele referentiekader vormden een essentieel onderdeel van het intieme leven van Nederlandse katholieken tussen 1930 en 1960. De bevindingen van deze scriptie brengen ons zo iets dichterbij hun emotionele en praktische beleving van seksualiteit in deze periode.

Deze scriptie verheldert ook de discussie over de 'Nashville'-verklaring. Dit manifest kan worden gezien als één van de manieren waarop taal de opvattingen van een sociale groep via concreet geformuleerde instructies vormgeeft. In dit opzicht is het niet veel anders dan de katholieke huwelijksadviesliteratuur uit de jaren dertig, veertig en vijftig van de vorige eeuw. Ook via de 'Nashville'-verklaring worden opvattingen over gender en seksualiteit discursief gevormd, bevestigd en afgewezen. Beide zijn onderdeel van het constante en dynamische vormingsproces van gender door taal.

---

<sup>142</sup> Koenders, *Tussen christelijk Réveil en Seksuele Revolutie*; Blok, *Loonarbeid van Vrouwen in Nederland, 1945-1955*; Schwegman, 'Tussen traditie en moderniteit', 32-45; Kloek, *Vrouw des huizes*; De Regt, 'Het ontstaan van het 'moderne' gezin, 1900-1950', 209-240; Damsma, 'Van hoeksteen tot fundament', 209-247.

Het grote verschil tussen de ‘Nashville’-verklaring van nu en de katholieke adviesliteratuur van toen is dat de strekking van het manifest indruist tegen de huidige dominante opvattingen over gender en seksualiteit, terwijl de huwelijksadviesliteratuur van toen met de stroom van ideeën meeging.

Deze scriptie hoopt aandacht te genereren voor het ietwat in sluimer geraakte onderzoeksveld van gender- en seksualiteitsgeschiedenis in de Nederlandse geschiedschrijving. Er kan nog veel omvangrijker onderzoek worden gedaan naar huwelijksadviesliteratuur in de twintigste eeuw, zowel wat betreft de katholieke als de protestantse en socialistische deelgenres. Deze deelgenres van de huwelijksadviesliteratuur bieden wellicht minder duidelijke breuken in opvattingen over gender en seksualiteit dan de liberale vernieuwingsliteratuur, maar geven wel textuur aan de dominante cultuur waarvan ze deel uitmaakten. Daarbij zal het toepassen van een seksualiteitsperspectief voor elke periode van de geschiedenis en voor verschillende bronsoorten een vruchtbare bezigheid zijn. Zoals deze scriptie heeft aangetoond, kan het combineren van gender en seksualiteit inzichten opleveren die bijdragen aan de complexiteit en diepgang van bestaande geschiedbeelden en tevens actuele discussies omtrent gender en seksualiteit in perspectief plaatsen.

Woordenaantal: 16.499.

## Bibliografie

- Alsop, R., A. Fitzsimons en K. Lennon, *Theorizing Gender: An Introduction* (Cambridge 2002).
- Blok, E., *Loonarbeid van Vrouwen in Nederland, 1945-1955* (Nijmegen 1978).
- Burke, P., *What is Cultural History?* (Cambridge 2008).
- Cocks, H.G., en M. Houlbrook, *Palgrave Advances in the Modern History of Sexuality* (New York 2006).
- Cryle, P., “‘A Terrible Ordeal from Every Point of View’: (Not) Managing Female Sexuality on the Wedding Night”, *Journal of the History of Sexuality* 18:1 (2009) 44-64.
- Damsma, D., ‘Van hoeksteen tot fundament. Het gezin in Nederland 1850-1960’ in: H. F. M. Peeters, *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland* (Nijmegen 1988) 209-247.
- Dobson, M., en B. Ziemann, *Reading Primary Sources: The Interpretation Of Texts From 19th And 20th Century History* (London 2009).
- Engelen, T., ‘Kerk en kindertal. De kracht van religie in de Nederlandse samenleving 1900-1950’, *Trajecta* 13 (2004) 298-315.
- Garton, S., *Histories of Sexuality* (Londen 2004).
- Henkes, B., e.a. (red.), *Strijd om seksualiteit* (Amsterdam 2000).
- Kloek, E., *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009).
- Koenders, P., *Tussen christelijk Réveil en Seksuele Revolutie. Bestrijding van zedeloosheid, met de nadruk op repressie van homoseksualiteit* (Leiden 1995).
- Laipson, P., “‘Kiss Without Shame, For She Desires It’: Sexual Foreplay in American Marital Advice Literature”, *Journal of Social History* 29:3 (1996) 507-525.
- Mclaren, A., *Twentieth-Century Sexuality: A History* (Oxford 1999).
- Melching, W., ‘Het volkomen huwelijk’. Opvattingen omtrent huwelijk en seksualiteit in het werk van Th. H. van de Velde’ in: G. Hekma (red.), *Grensgeschillen in de seks. Bijdragen tot een culturele geschiedenis van de seksualiteit* (Leiden 1990) 128-144.
- Melody, M.E., en L.M. Peterson, *Teaching America About Sex: Marriage Guides and Sex Manuals From The Late Victorians to Dr. Ruth* (Londen/New York 1999).
- Neuhaus, J., ‘The Importance of Being Organismic: Sexuality, Gender and Martial Sex Manuals in the United States, 1920-1963’, *Journal of the History of Sexuality* 9:4 (2000) 447-473.
- Neumann, I.B., ‘Returning Practice to the Linguistic Turn: The Case of Diplomacy’, *Journal of International Studies* 31:3 (2002) 627-651.
- Peeters, H. F. M., *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland* (Nijmegen 1988).

- Porter, R., en L. Hall, *The Facts of Life: The Creation of Sexual Knowledge in Britain 1650-1950* (London 1995).
- Regt, A., de, 'Het ontstaan van het 'moderne' gezin, 1900-1950' in: T. Zwaan, *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa* (Heerlen 1993) 209-240.
- Schwegman, M., 'Tussen traditie en moderniteit. De Nederlandse vrouw tijdens het Interbellum' in: A. Jespers, *Bericht uit 1929. Het veelzijdige gezicht van de Nederlandse samenleving ten tijde van de oprichting van het PTT museum* (Den Haag 1989) 32-45.
- Simmons, C., *Making Marriage Modern: Women's Sexuality From the Progressive Era to World War II* (Oxford 2009).
- Tilburg, M., van, *Hoe hoorde het? Seksualiteit en partnerkeuze in de Nederlandse adviesliteratuur 1780-1890* (Amsterdam 1998).
- Weeks, J., *Making Sexual History* (Oxford 2000).
- Wiederman, M.W., 'Sexual Script Theory: Past, Present and Future' in: J. DeLamater en R.F. Plante (red.), *Handbook of the Sociology of Sexualities* (Zwitserland 2015) 7-22.
- Wiesner-Hanks, M.E., *The Cambridge World History*, dln. 9 (Cambridge 2015).
- Wouters, C., *Seks en de seksen. Een geschiedenis van moderne omgangsvormen* (Amsterdam 2005).
- Wouters, C., 'Dating in de VS – verloving en verkering in Nederland. Een vergelijking van ontwikkelingen sinds 1880' in: L. Buijs en S. Holla (red.), *De seksparadox. Nederland na de seksuele revolutie* (Amsterdam 2014) 140-168.
- Wouters, C., *Van minnen en sterven. Informalisering van omgangsvormen rond seks en dood* (Amsterdam 1990).
- Zwaan, T., 'Familie, huwelijk en gezin in ontwikkelingsperspectief' in: T. Zwaan, *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa* (Heerlen 1993) 263-296.
- Zwaan, T., 'Recente transitie in huwelijk, gezin en levenscyclus' in: T. Zwaan, *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa* (Heerlen 1993) 241-264.

## Bronnenlijst (per locatie)

### Stadsbibliotheek Centre Céramique Maastricht

- R. Biot, *Opvoeding tot liefde. Sexualiteit en liefde bij het kind en in het huwelijk* (Helmond 1951).
- P. Carolus Tesser, *Ons trouwboekje. Wat zij die gaan trouwen moeten weten* (Maastricht 1940).
- F. Dantec, *Christelijk huwelijksleven. Moraalgids der christelijke liefde* (Utrecht 1953).
- W.B. Huddleston Slater, *Ja, ik wil! Levensgeluk in huwelijk en liefde* (Den Haag 1937).
- W.B. Huddleston Slater, *Ik heb geen man. Speciale gezondheidsleer van liefde in verloving en huwelijk* (Bussum 1947).
- G.J. Snelder, *Het huwelijk. Wenken en raadgevingen voor volwassenen voornamelijk voor verloofden en gehuwden* (Zeist 1917).

### Universiteitsbibliotheek Maastricht

- H.W. Agterof, *Verloofd, getrouwd, 'n kind* (Amsterdam 1940).
- J.J.M. van Breukelen, *Schoonheid en geluk in huwelijk en voortplanting* (Roermond/Maaseik 1946).
- J.B. Deelen, *Van man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Den Bosch 1932).
- F. Jansen, *Liefde. Op zoek naar een christelijke geesteshouding in verkering en huwelijk* (Bussum 1956).
- D.A. Linnebank, *Het gezin in wording en ontwikkeling. Een boek voor verloofden en gehuwden* (Roermond 1953).
- A. Lodders, *Begrijp het huwelijk! Voor gehuwden en verloofden* (Den Bosch 1936).
- H. Picard, *Liefde, huwelijk, geluk* (Brussel 1945).
- J.A. Ruhe, *Huwelijksvoorbereiding. Kort overzicht van de voornaamste waarheden van de katholieke geloofsleer* (Haarlem 1952).
- G. Thibon, *Wat God verenigd heeft* (Den Haag 1951).

### Radboud Universiteitsbibliotheek Nijmegen

- A. Buckinx-Luykx, *Liefde en huwelijk* (Brugge 1946).
- P.J.A. van der Cammen, *Het huwelijk. Het christelijk huwelijk* (Heiloo 1935).
- O. Graf, *Leven als man en vrouw. Een boek voor gehuwden* (Tielt 1954).
- A. Hoegen, *Het huwelijk. Liefde en voortplanting* (Bilthoven 1952).
- D.A. Linnebank, *Het huwelijk in voorbereiding en beleving. Een boek voor volwassenen* (Roermond/Maaseik 1953).
- D. Naepius, *Het gelukkige huwelijk. Vijf en vijftig wenken voor verloofden en jong-gehuwden* (Tilburg 1948).



- M. Pierre, *Voltooiing van de liefde. Boek voor de verloofde jongen en voor de jonggehuwde man* (Kasterlee 1961).
- R. Plus, *Ik ga trouwen. Voorbereidende kennis omtrent rechten en plichten in het huwelijk* (Den Bosch 1934).
- A.C.M. Lips, *Twee-eenheid in geslacht en liefde* (Roermond/Maaseik 1958).
- C. Souvenance, *Voltooiing van de liefde. Boek voor verloofde meisjes en jonggehuwde vrouwen* (Kasterlee/Breda 1950).
- J. Vermeire, *Seksuele hygiëne* (Kasterlee 1958).

## Bijlage I: eerste verzameling bronnen

1e druk	Titel	Auteur(s)	Uitgever(s)	Grondslag	Bekende herdrukken*
1925	Wat ieder voor en na het huwelijk moet weten	R. Houwink	Onze Gevleugelde Zangers Leiden; L.J. Veen Amsterdam	Onbekend	1925 (2); 1930 (2); 1938 (3); 1940 (4); 1945 (5); 1950 (5); 1952 (7); 1953 (8)
1940	Ons trouwboekje: wat zij, die gaan trouwen moeten weten	P. Carolus Tesser	Schenk Maastricht	Katholiek	1941; 1942; 1943
Onbekend	Het huwelijk : geneeskundige wenken voor gehuwden en verloofden : een boek voor het Christelijk gezin	A. Dupont	Kok Kampen	Gereformeerd	1913 (2); 1915 (3); 1916 (4); 1918 (5); 1920 (6); 1923 (7); 1930 (8)
1929	Het huwelijksleven en de voortplanting van den mensch	A. Debay	Koster Amsterdam	Onbekend	n.v.t.
1938	De cyclus van de vrouw in verband met het huwelijksleven	J. Samuels	Naeff Den Haag	Onbekend	n.v.t.
1946	Schoonheid en geluk in huwelijk en voortplanting	J. J. M. van Breukelen	J. J. Romen & Zonen Roermond	Katholiek	n.v.t.
1947	"Ik heb geen man!" : speciale gezondheidsleer van de liefde in verlovings- en huwelijk	W. B. Huddleston Slater	Brand Bussum	Katholiek	1947 (2)
1952	Het huwelijk : liefde en voortplanting	A. W. Hoegen	Nelissen Bilthoven	Katholiek	1952 (2)
1900	Boek voor verloofden en jonggehuwden	H. L. Batenburg	Graauw Amsterdam	Onbekend	1925; 1934; 1950 (herzien); 1952 (herzien)
1948	Liefde, huwelijk, sexualiteit	V. W. D. Schenk	Van Oorscot Amsterdam	Neutraal?	1950 (2)
1951	Opvoeding tot liefde : sexualiteit en liefde bij het kind en in het huwelijk	R. Biot	Helmond Helmond	Katholiek	1960 (9); 1965
1951	Samen op weg naar het geluk : enkele opmerkingen over het probleem dat iedereen bezighoudt: de sexualiteit	J. W. de Jager	Voorhoeve Den Haag	Protestants	1952 (3); 1956 (4); 1960 (3)
1954	Over het huwelijk als vorm van sexualiteit	J. Börger	Onbekend	Onbekend	n.v.t.
1954	Sexualiteit in het huwelijk	I. E. Hutton	Nieuwe Wieken Amstelveen	Onbekend	n.v.t.
1957	Liefde, sexualiteit en huwelijk	E. Schindel; A. Rot; J. de Leeuwe	Pegasus Amsterdam	Socialistisch	n.v.t.
1960	Het gezonde huwelijk: huwelijk, gezin, sexualiteit	A. Hijmans	Kok Kampen	Gereformeerd	n.v.t.
1957	Liefde naar willekeur : liefde, huwelijk en geslachtsverkeer (sexualiteit) voor iedereen	H. Schürmann	De Schorpioen Strombeek-Bever	Neutraal	1960 (herzien)
1928	De huwelijkspiloot: zeilaanwijzingen voor niet-, jong- en oud-getrouwden	D. Dix	Tjeenk Willink Haarlem	Neutraal	n.v.t.
1933	Wij getrouwde mannen	W. Schreiner; A. Hijmans	G.J.A. Ruys Zuthpen	Protestants	n.v.t.

1940	Verloofd, getrouwd, 'n kind	H. W. Agterof	N.V. Uitgevers Mij. Diligentia Amsterdam	Katholiek	1941; 1946; 1947; 1951
1935	Meisje, luister eens! : een reeks vertrouwelijke gesprekken met het R.K. meisje van 17 jaar of ouder	A. Schelfhout-van der Meulen	J. J. Romen & Zonen Roermond	Katholiek	1935 (herzien); 1936 (2); 1937 (3); 1938 (4); 1941 (5); 1946 (10); 1947 (11)
1938	Jongeman, luister eens! : een reeks gesprekken met R.K. jongemannen van 18 jaar en ouder	A. Schelfhout-van der Meulen	J. J. Romen & Zonen Roermond	Katholiek	1946 (5); 1946
1905	De ethiek van liefde en huwelijk	E. Key	Quérico Amsterdam; Sijthoff Amsterdam	Socialistisch	1907 (3); 1920 (3); 1990
1929	De schoone tijd der jonge liefde : voor volwassen meisjes	E. van Erp	Geert Groote Genootschap Den Bosch	Katholiek	1940 (?)
1929	Het boek van liefde en huwelijk	F. Blei	Querido Amsterdam	Socialistisch	n.v.t.
1929	Blijvende liefde en toenadering in het huwelijk : verdere nieuwe bijdrage tot oplossing van het sexueele vraagstuk als vervolg op hij en zij in het huwelijk	M. C. Stopes	Meulenhoff Amsterdam	Neutraal	1930; 1931
1933	Karakter, liefde en huwelijk	F. Künkel	Servire Den Haag	Neutraal	n.v.t.
1939	Ja, ik wil! : levensgeluk in huwelijk en liefde	W. B. Huddleston Slater	Residentiebode Den Haag; Lannoo Tielt	Katholiek	1940 (6); 1941; 1943; 1947; 1954
1940	Het groote vraagstuk liefde	D. Dix	Kruseman Den Haag	Neutraal	n.v.t.
1929	De schoone tijd der jonge liefde : voor jonge mannen	S. Berghoff	Mariënburg 's-Hertogenbosch; Geert Groote Genootschap Den Bosch	Katholiek	n.v.t.
1943	Als de liefde ontwaakt	D. Cox	Zedenadel Antwerpen	Katholiek?	n.v.t.
1945	Liefde, huwelijk, geluk	H. Picard	Uitgave van Gezinsactie Brussel	Katholiek	n.v.t.
1946	Liefde en huwelijk	A. Buckinx-Luykx	De Kinkhoren Brugge	Katholiek	n.v.t.
1959	Psychologie van de sexen	H. Ellis	Het Wereldvenster Baarn	Neutraal	1961 (7); 1962 (8); 1964 (9)
1950	Lied der liefde : het leven der liefde in huwelijk en gezin	Th. Delleman	De Graafschap Aalten	Protestants	1955 (4); 1956 (5)
1950	Bij 's levens grootste stap : de problemen van liefde en huwelijk in het licht van onze tijd	H. Olsen	Schoonderbeek Laren	Neutraal	1951 (3); 1951 (5); 1961
1951	Wat God verenigd heeft: beschouwingen over de liefde van man en vrouw	G. Thibon	t Groeit Antwerpen	Katholiek	Onbekend
1953	Christelijk huwelijksleven : moraalgids der christelijke liefde	F. Dantec	De Fontein Utrecht; Sheed & Ward Antwerpen	Katholiek	n.v.t.
1953	Sexuele liefde in het huwelijk	H. Lebrun	Cosmo Rotterdam	Onbekend	n.v.t.
1955	De huidige crisis van de liefde	G. Thibon	Nelissen Bilthoven	Katholiek	n.v.t.
1955	De wellust in het huwelijk : het noodzakelijke leerboek der liefde	W. Cronn	De Schorpioen Strombeek-Bever	Onbekend	n.v.t.

1953	Man en vrouw in liefde, huwelijk en geslachtsleven	W. Morgenthaler	Born Assen	Neutraal	n.v.t.
1951	Liefde : op zoek naar een christelijke geesteshouding in verkering en huwelijk	F. Jansen	Brand Bussum; Foreholte Voorhout	Katholiek	1955; 1956 (5); 1957 (7)
1953	Ontmoeting der geslachten	F. Leist; F. Wolken	De Koepel Nijmegen; De Koepel Roosendaal	Neutraal	1958; 1960 (4); 1962; 1963; 1964 (6); 1965; 1970
1957	Rondom het ja-woord : het boek voor verloofde en jonggehuwde mannen	P. Dufoyer	Familieuitgaven Brussel	Katholiek?	Onbekend
1956	Liefde en huwelijk als grondslagen voor gezondheid en geluk	J. H. Schultz	Stafleu Leiden	Neutraal	1957 (2); 1966
1958	Liefde en huwelijk	H. Reijnders	R.K.J.B.; R.K. Boerinnenbond N.C.B.	Katholiek	n.v.t.
1953	De volheid der liefde in het huwelijk	F. Schottlaender	De Toorts Haarlem	Neutraal	n.v.t.
1950	Problemen van liefde en huwelijk	H. Van Oyen	De Haan Zeist	Protestants	n.v.t.
1955	Is liefde zonde? Verlokking en misleiding in liefde en huwelijk	A. Barrantay; G. Braam	De Schorpioen Strombeek-Bever	Neutraal	1959; 1962
1960	Tafel der Liefde; Gedachten en gedachtenassociaties over het huwelijk	N. Warner	Ter Have Amsterdam	Onbekend	n.v.t.
1960	De mens der toekomst : beschouwingen over liefde en huwelijk	J. Henschel; M. Henschel	De Driehoek Amsterdam	Onbekend	n.v.t.
1960	Huwelijksnacht en wittebroodsweken	E. M. Spencer	De Boekenmolen Rotterdam	Onbekend	n.v.t.
1941	Man en vrouw vóór en in het huwelijk : een boek over het sexuele leven voor gehuwden en verloofden	A. C. Drogendijk Sr.	Kok Kampen	Gereformeerd	1947 (2); 1948 (3); 1949 (4); 1952 (5); 1955 (6); 1958 (7); 1964 (8); 1968 (8) herzien
1900	Huwelijksgeluk : wegwijzer voor verloofden en gehuwden	O. Funcke	Sijthoff Leiden; Van Bottenburg Amsterdam	Protestants?	1908 (2); 1917 (2)
1905	Het huwelijk : wenken en raadgevingen voor volwassenen, voornamelijk voor verloofden en gehuwden	G. J. Snelder	Schwartzensburg Zeist; Dalmeijer Amsterdam	Katholiek	1917 (2); 1920 (3); 1920's (4); 1935 (4)
1936	Begrijp het huwelijk! : voor gehuwden en verloofden	A. Ladders	Mosmans 's- Hertogenbosch	Katholiek	n.v.t.
1936	De verloving van Maria : een boekje voor verloofden	J. de Vreese	Algemeen secretariaat der Mariacongregaties in Nederland Den Haag	Katholiek	1945 (2)
1948	Het gelukkige huwelijk : vijf en vijftig wenken voor verloofden en jonggehuwden	Didymus Naepius	Bergmans Tilburg	Katholiek	n.v.t.
1953	Het gezin in wording en ontwikkeling : een boek voor verloofden en gehuwden	D. A. Linnebank	J. J. Romen & Zonen Roermond	Katholiek	n.v.t.
1950	Voltooiing van de liefde: boek voor verloofde	C. Souvenance	De Vroente Kasterlee	Katholiek	1962 (2)

	meisjes en jonggehuwde vrouwen				
1931	De roman der getrouwde vrouwen : een studie van huwelijksleven	J. Reyneke van Stuwe	Veen Amsterdam	Onbekend	n.v.t.
1949	Met wie ben ik getrouwd? Cosmisch huwelijkslief en -leed	J. J. Mieremet	A. W. Segboer Den Haag	Onbekend	n.v.t.
1931	Geschied of ongeschied voor het huwelijk : een leidraad ter beantwoording van de vraag: kan, wil, mag en zal ik trouwen?	Th. H. Van de Velde	N.V. Leidsche Uitgeversmaatschappij Leiden	Neutraal	n.v.t.
1932	Ik ga trouwen: voorbereidende kennis omtrent rechten en plichten in het huwelijksleven	R. Plus	Teulings 's-Hertogenbosch	Katholiek	1934 (2)
1932	Zoo kan het huwelijk worden	C. Pothuis-Smit; S. J. Pothuis	De Arbeiderspers Amsterdam	Socialistisch	1936 (3)
1935	Over den zin van het huwelijk	A. W. Hoegen	J. J. Berkhout Nijmegen	Katholiek	n.v.t.
1947	Verloven en trouwen	A. Hijmans; C. P. Gunning	Ploegsma Amsterdam	Vrijzinnig-protestants	n.v.t.
1948	Met wie zal ik trouwen : gids voor een gelukkig huwelijk	C. R. Adams; V. Packard; G. C. Mohr-Horsman	Engelhard, Van Embden & Co. Amsterdam	Neutraal	n.v.t.
1952	Het sexuele element in het huwelijk : een boek voor gehuwden en voor hen die op het punt staan te gaan trouwen	H. Wright	A. W. Bruna & Zoon Utrecht	Neutraal	1964 (?)
1953	Met wie zou ik willen trouwen? Psychologische studies en adviezen	J. L. Snelhage	Nieuwe Wieken Amsterdam	Neutraal	n.v.t.
1952	Huwelijksvoorbereiding : kort overzicht van de voornaamste waarheden van de katholieke geloofsleer	J. A. Ruhe	St. Jacobs Godshuis Haarlem	Katholiek	1956 (3)
1959	Het huwelijk in kerk en wereld : verkenningen voor het geweten	F. Jansen	Paul Brand Hilversum	Katholiek	1959 (?)
1958	Huwelijk, zwangerschap en geboorte	E. Groner	G.J.A. Ruys Zuthpen	Onbekend	1959 (?)
1954	Leven als man en vrouw: een boek voor gehuwden	O. Graf	Lannoo Tielt	Katholiek	n.v.t.
1931	Van man en vrouw, een boek voor gehuwden	J. B. Deelen	Malmberg 's-Hertogenbosch	Katholiek	1932 (2)
1947	Liefde en huwelijk	S. Heyster	Maandblad Succes Den Haag	Neutraal	1949; 1950
1916	Het huwelijk	H. Ellis	Hollandia Baarn	Neutraal	Onbekend
1915	De psychologie der sexen. De sexen in hare verhouding tot de maatschappij	H. Ellis	Hollandia Baarn	Neutraal	Onbekend
1957	De kunst van het huwelijk	M. Macaulay	Het Wereldvenster Baarn	Neutraal?	n.v.t.
1952	De kunst van het huwelijk	D. Mace	A. W. Bruna & Zoon Utrecht	Neutraal	n.v.t.
1941	Huwelijksboek	Th. Delleman; A. Hijmans	De Graafschap Aalten	Protestants	1942 (2); 1945 (4); 1946 (5); 1956 (8)

1951	Liefde zonder vrees	E. Chesser	Nieuwe Wieken Amsterdam	Neutraal	1951 (4); 1953 (11); 1954 (13); 1955 (14); 1958 (19); 1960 (20); 1962 (herzien); 1963 (22); 1964 (23); 1984
Onbekend	Het christelijk leven in huwelijk en gezin	G. Brillenburg Wurth	Kok Kampen	Protestants	Onbekend
1951	Uw deel in dit leven	P. F. J. Dupuis	W. ten Have en Zn Amsterdam	Protestants	1952 (5); 1954 (6); 1955 (10); 1956 (10); 1961 (11); 1963 (12); 1969
1951	Het huwelijk	E. F. Griffith	Born Assen	Neutraal	n.v.t.
1946	Het seksuele leven van de mens	F. Kahn	Contact Amsterdam	Neutraal	1946 (5); 1947 (6); 1949; 1950 (11); 1951 (9); 1953 (11); 1954 (12); 1955 (13); 1957 (16); 1958 (18); 1962 (21); 1963 (20); 1964 (22); 1967; 1968 (25); 1969 (26); 1971 (27)
Onbekend	Het huwelijk in voorbereiding en beleving: een boek voor volwassenen	D. A. Linnebank	J. J. Romen en Zn Roermond	Katholiek	1939 (2); 1946 (6); 1950 (7); 1953 (8)
1940	Huwelijks- en geslachtsleven	B. Premesla	Andries Blitz Amsterdam	Neutraal	1950 (3)
1930	Periodieke onthouding in het huwelijk	J. N. J. Smulders; J. G. H. Holt	Dekker en Van de Vegt Utrecht	Katholiek	1950 (11); 1950 (12); 1951 (12); 1954 (13)
1941	Ons gezinsleven	L. Spelberg- Stokman	Ploegsma Amsterdam	Vrijzinnig- protestants	1941 (20); 1950 (4)
1933	Het seksuele leven beheerscht door psychologie en religie	L. D. Weatherhead	Erven Bijleveld Utrecht	Neutraal	1934 (2); 1935 (3); 1937 (4); 1941 (5); 1947 (6); 1950 (7)
Onbekend	Het huwelijk in voorbereiding en beleving: een boek voor volwassenen	D. A. Linnebank	J. J. Romen & Zonen Roermond	Katholiek	1939 (2); 1946 (6); 1950 (7); 1953 (8)
1926	Zij en gij	H. Schilgen	Paul Brand Hilversum	Katholiek	1926; 1940
1935	De moderne wereld en het huwelijk	B. Lavaud	Fidelitas Amsterdam	Katholiek	1938 (2); 1940 (3)
1931	Gij en 'hij'	H. Schilgen	Foreholte Voorhout	Katholiek	1931; 1932 (2); 1934 (4); 1946 (4)
1932	Huwelijk en huwelijkbeletselen in de katholieke kerk	L. Bender	J. J. Romen & Zonen Roermond	Katholiek	n.v.t.
1932	Katechismus van het christelijk huwelijk volgens de Encycliek "Casti connubii"	A. Vermeersch	R. K. Boekcentrale Amsterdam	Katholiek	1941 (2)
1935	Het huwelijk	P. J. A. van der Cammen	Kinheim uitgeverij	Katholiek	n.v.t.
1922	Hij en zij in het huwelijk: nieuwe bijdrage tot de oplossing van het seksuele vraagstuk	M. C. Stopes	J. M. Meulenhoff Amsterdam	neutraal	1923 (2); 1924 (4); 1926 (5); 1931 (6); 1952 (7); 1953; 1955 (7)
1961	Voltooiing van de liefde: boek voor de verloofde jongen en voor de jonggehuwde man	M. Pierre	De Vroente Kasterlee	Katholiek	1961; 1963; 1966; 1968 (3)
1958	Twee-eenheid in geslacht en liefde	A.C.M. Lips	J. J. Romen & Zonen Roermond	Katholiek	1959; 1962
1958	Seksuele hygiëne	J. Vermeire	De Vroente Kasterlee	Katholiek	1958 (3); 1968 (19)

\*De kolom met herdrukken toont de herdrukjaren met daarachter indien bekend het nummer van de druk.

## Bijlage II: ingeperkte bronnenlijst

Ie druk	Titel	Auteur(s)	Uitgever(s)	Grondslag	Bekende herdrukken*
1925	Wat ieder voor en na het huwelijk moet weten	R. Houwink	Onze Gevleugelde Zangers Leiden; L.J. Veen Amsterdam	Onbekend	1925 (2); 1930 (2); 1938 (3); 1940 (4); 1945 (5); 1950 (5); 1952 (7); 1953 (8)
1940	Ons trouwboekje: wat zij, die gaan trouwen moeten weten	P. Carolus Tesser	Schenk Maastricht	Katholiek	1941; 1942; 1943
Onbekend	Het huwelijk : geneeskundige wenken voor gehuwden en verloofden : een boek voor het Christelijk gezin	A. Dupont	Kok Kampen	Gereformeerd	1913 (2); 1915 (3); 1916 (4); 1918 (5); 1920 (6); 1923 (7); 1930 (8)
1929	Het huwelijksleven en de voortplanting van den mensch	A. Debay	Koster Amsterdam	Onbekend	n.v.t.
1946	Schoonheid en geluk in huwelijk en voortplanting	J. J. M. van Breukelen	J. J. Romen & Zonen Roermond	Katholiek	n.v.t.
1947	"Ik heb geen man!": speciale gezondheidsleer van de liefde in verloving en huwelijk	W. B. Huddleston Slater	Brand Bussum	Katholiek	1947 (2)
1952	Het huwelijk : liefde en voortplanting	A. W. Hoegen	Nelissen Bilthoven	Katholiek	1952 (2)
1948	Liefde, huwelijk, sexualiteit	V. W. D. Schenk	Van Oorschoot Amsterdam	Neutraal?	1950 (2)
1951	Opvoeding tot liefde : sexualiteit en liefde bij het kind en in het huwelijk	R. Biot	Helmond Helmond	Katholiek	1960 (9); 1965
1951	Samen op weg naar het geluk : enkele opmerkingen over het probleem dat iedereen bezighoudt: de sexualiteit	J. W. de Jager	Voorhoeve Den Haag	Protestants	1952 (3); 1956 (4); 1960 (3)
1960	Het gezonde huwelijk: huwelijk, gezin, sexualiteit	A. Hijmans	Kok Kampen	Gereformeerd	n.v.t.
1957	Liefde naar willekeur : liefde, huwelijk en geslachtsverkeer (sexualiteit) voor iedereen	H. Schürmann	De Schorpioen Strombeek-Bever	Neutraal	1960 (herzien)
1933	Wij getrouwde mannen	W. Schreiner; A. Hijmans	G.J.A. Ruys Zuthpen	Protestants	n.v.t.
1940	Verloofd, getrouwd, 'n kind	H. W. Agterof	N.V. Uitgevers Mij. Diligentia Amsterdam	Katholiek	1941; 1946; 1947; 1951
1929	Blijvende liefde en toenadering in het huwelijk : verdere nieuwe bijdrage tot oplossing van het sexueele vraagstuk als vervolg op hij en zij in het huwelijk	M. C. Stopes	Meulenhoff Amsterdam	Neutraal	1930; 1931
1933	Karakter, liefde en huwelijk	F. Künkel	Servire Den Haag	Neutraal	n.v.t.
1939	Ja, ik wil! : levensgeluk in huwelijk en liefde	W. B. Huddleston Slater	Residentiebode Den Haag; Lannoo Tielt	Katholiek	1940 (6); 1941; 1943; 1947; 1954
1945	Liefde, huwelijk, geluk	H. Picard	Uitgave van Gezinsactie Brussel	Katholiek	n.v.t.
1946	Liefde en huwelijk	A. Buckinx-Luykx	De Kinkhoren Brugge	Katholiek	n.v.t.
1959	Psychologie van de sexen	H. Ellis	Het Wereldvenster Baarn	Neutraal	1961 (7); 1962 (8); 1964 (9)
1950	Lied der liefde : het leven der liefde in huwelijk en gezin	Th. Delleman	De Graafschap Aalten	Protestants	1955 (4); 1956 (5)
1950	Bij 's levens grootste stap : de problemen van liefde en huwelijk in het licht van onze tijd	H. Olsen	Schoonderbeek Laren	Neutraal	1951 (3); 1951 (5); 1961

1951	Wat God verenigd heeft: beschouwingen over de liefde van man en vrouw	G. Thibon	t Groeit Antwerpen	Katholiek	Onbekend
1953	Christelijk huwelijksleven : moraalgids der christelijke liefde	F. Dantec	De Fontein Utrecht; Sheed & Ward Antwerpen	Katholiek	n.v.t.
1953	Man en vrouw in liefde, huwelijk en geslachtsleven	W. Morgenthaler	Born Assen	Neutraal	n.v.t.
1951	Liefde : op zoek naar een christelijke geesteshouding in verkering en huwelijk	F. Jansen	Brand Bussum; Foreholte Voorhout	Katholiek	1955; 1956 (5); 1957 (7)
1953	Ontmoeting der geslachten	F. Leist; F. Wolken	De Koepel Nijmegen; De Koepel Roosendaal	Neutraal	1958; 1960 (4); 1962; 1963; 1964 (6); 1965; 1970
1956	Liefde en huwelijk als grondslagen voor gezondheid en geluk	J. H. Schultz	Stafleu Leiden	Neutraal	1957 (2); 1966
1953	De volheid der liefde in het huwelijk	F. Schottlaender	De Toorts Haarlem	Neutraal	n.v.t.
1950	Problemen van liefde en huwelijk	H. Van Oyen	De Haan Zeist	Protestants	n.v.t.
1955	Is liefde zonde? Verlokking en misleiding in liefde en huwelijk	A. Barrantay	De Schorpioen Strombeek-Bever	Neutraal	1959; 1962
1941	Man en vrouw vóór en in het huwelijk : een boek over het sexueele leven voor gehuwden en verloofden	A. C. Drogendijk Sr.	Kok Kampen	Gereformeerd	1947 (2); 1948 (3); 1949 (4); 1952 (5); 1955 (6); 1958 (7); 1964 (8); 1968 (8)
1900	Huwelijksgeluk : wegwijzer voor verloofden en gehuwden	O. Funcke	Sijthoff Leiden; Van Bottenburg Amsterdam	Protestants?	1908 (2); 1917 (2)
1905	Het huwelijk : wenken en raadgevingen voor volwassenen, voornamelijk voor verloofden en gehuwden	G. J. Snelder	Schwartzenburg Zeist; Dalmeijer Amsterdam	Katholiek	1917 (2); 1920 (3); 1920's (4); 1935 (4)
1936	Begrijp het huwelijk! : voor gehuwden en verloofden	A. Lodders	Mosmans 's-Hertogenbosch	Katholiek	n.v.t.
1948	Het gelukkige huwelijk : vijf en vijftig wenken voor verloofden en jong-gehuwden	Didymus Naepius	Bergmans Tilburg	Katholiek	n.v.t.
1953	Het gezin in wording en ontwikkeling : een boek voor verloofden en gehuwden	D. A. Linnebank	J. J. Romen & Zonen Roermond	Katholiek	n.v.t.
1950	Voltooiing van de liefde: boek voor verloofde meisjes en jonggehuwde vrouwen	C. Souvenance	De Vroente Kasterlee	Katholiek	1962 (2)
1931	Geschikt of ongeschikt voor het huwelijk : een leidraad ter beantwoording van de vraag: kan, wil, mag en zal ik trouwen?	Th. H. Van de Velde	N.V. Leidsche Uitgeversmaatschappij Leiden	Neutraal	n.v.t.
1932	Ik ga trouwen: voorbereidende kennis omtrent rechten en plichten in het huwelijksleven	R. Plus	Teulings 's-Hertogenbosch	Katholiek	1934 (2)
1932	Zoo kan het huwelijk worden	C. Pothuis-Smit; S. J. Pothuis	De Arbeiderspers Amsterdam	Socialistisch	1936 (3)
1948	Met wie zal ik trouwen : gids voor een gelukkig huwelijk	C. R. Adams; V. Packard; G. C. Mohr-Horsman	Engelhard, Van Embden & Co. Amsterdam	Neutraal	n.v.t.
1952	Het sexuele element in het huwelijk : een boek voor gehuwden en voor hen die op het punt staan te gaan trouwen	H. Wright	A. W. Bruna & Zoon Utrecht	Neutraal	1964 (?)
1953	Met wie zou ik willen trouwen? Psychologische studies en adviezen.	J. L. Snethlage	Nieuwe Wieken Amsterdam	Neutraal	n.v.t.
1952	Huwelijksvoorbereiding : kort overzicht van de voornaamste	J. A. Ruhe	St. Jacobs Godshuis Haarlem	Katholiek	1956 (3)



	waarheden van de katholieke geloofsleer				
1954	Leven als man en vrouw: een boek voor gehuwden	O. Graf	Lannoo Tielt	Katholiek	n.v.t.
1931	Van man en vrouw, een boek voor gehuwden	J. B. Deelen	Malmberg 's-Hertogenbosch	Katholiek	1932 (2)
1947	Liefde en huwelijk	S. Heyster	Maandblad Succes Den Haag	Neutraal	1949; 1950
1915	De psychologie der sexen. De sexen in hare verhouding tot de maatschappij	H. Ellis	Hollandia Baarn	Neutraal?	Onbekend
1957	De kunst van het huwelijk	M. Macaulay	Het Wereldvenster Baarn	Neutraal?	n.v.t.
1952	De kunst van het huwelijk	D. Mace	A. W. Bruna & Zoon Utrecht	Neutraal	n.v.t.
1941	Huwelijksboek	Th. Delleman; A. Hijmans	De Graafschap Aalten	Protestants	1942 (2); 1945 (4); 1946 (5); 1956 (8)
1951	Liefde zonder vrees	E. Chesser	Nieuwe Wieken Amsterdam	Neutraal	1951 (4); 1953 (11); 1954 (13); 1955 (14); 1958 (19); 1960 (20); 1962 (herzien); 1963 (22); 1964 (23); 1984
Onbekend	Het christelijk leven in huwelijk en gezin	G. Brillenburg Wurth	Kok Kampen	Protestants	Onbekend
1951	Uw deel in dit leven	P. F. J. Dupuis	W. ten Have en Zn Amsterdam	Protestants	1952 (5); 1954 (6); 1955 (10); 1956 (10); 1961 (11); 1963 (12); 1969
1951	Het huwelijk	E. F. Griffith	Born Assen	Neutraal	n.v.t.
1946	Het sexuele leven van de mens	F. Kahn	Contact Amsterdam	Neutraal	1946 (5); 1947 (6); 1949; 1950 (11); 1951 (9); 1953 (11); 1954 (12); 1955 (13); 1957 (16); 1958 (18); 1962 (21); 1963 (20); 1964 (22); 1967; 1968 (25); 1969 (26); 1971 (27)
1940	Huwelijks- en geslachtsleven	B. Premesla	Andries Blitz Amsterdam	Neutraal	1950 (3)
1933	Het sexuele leven beheerscht door psychologie en religie	L. D. Weatherhead	Erven Bijleveld Utrecht	Neutraal	1934 (2); 1935 (3); 1937 (4); 1941 (5); 1947 (6); 1950 (7)
Onbekend	Het huwelijk in voorbereiding en beleving: een boek voor volwassenen	D. A. Linnebank	J. J. Romen & Zonen Roermond	Katholiek	1939 (2); 1946 (6); 1950 (7); 1953 (8)
1935	Het huwelijk	P. J. A. van der Cammen	Kinheim uitgeverij	Katholiek	n.v.t.
1961	Voltooiing van de liefde: boek voor de verloofde jongen en voor de jongehuwde man	M. Pierre	De Vroente Kasterlee	Katholiek	1961; 1963; 1966; 1968 (3)
1958	Twee-eenheid in geslacht en liefde	A.C.M. Lips	J. J. Romen & Zonen Roermond	Katholiek	1959; 1962
1958	Seksuele hygiëne	J. Vermeire	De Vroente Kasterlee	Katholiek	1958 (3); 1968 (19)

\*De kolom met herdrukken toont de herdrukjaren met daarachter indien bekend het nummer van de druk.

## Bijlage III: definitieve bronnenlijst (uitgebreid)

1e druk	Titel	Auteur(s)	Uitgever(s)	Grondslag	Bekende herdrukken*
1940	Ons trouwboekje: wat zij, die gaan trouwen moeten weten	P. Carolus Tesser	Schenk Maastricht	Katholiek	1941; 1942; 1943
1946	Schoonheid en geluk in huwelijk en voortplanting	J. J. M. van Breukelen	J. J. Romen & Zonen Roermond	Katholiek	n.v.t.
1947	"Ik heb geen man!": speciale gezondheidsleer van de liefde in verloving en huwelijk	W. B. Huddleston Slater	Brand Bussum	Katholiek	1947 (2)
1952	Het huwelijk : liefde en voortplanting	A. W. Hoegen	Nelissen Bilthoven	Katholiek	1952 (2)
1951	Opvoeding tot liefde : sexualiteit en liefde bij het kind en in het huwelijk	R. Biot	Helmond Helmond	Katholiek	1960 (9); 1965
1940	Verloofd, getrouwd, 'n kind	H. W. Agterof	N.V. Uitgevers Mij. Diligentia Amsterdam	Katholiek	1941; 1946; 1947; 1951
1939	Ja, ik wil! : levensgeluk in huwelijk en liefde	W. B. Huddleston Slater	Residentiebode Den Haag; Lannoo Tielt	Katholiek	1940 (6); 1941; 1943; 1947; 1954
1945	Liefde, huwelijk, geluk	H. Picard	Uitgave van Gezinsactie Brussel	Katholiek	n.v.t.
1946	Liefde en huwelijk	A. Buckinx-Luykx	De Kinkhoren Brugge	Katholiek	n.v.t.
1951	Wat God verenigd heeft: beschouwingen over de liefde van man en vrouw	G. Thibon	t Groeit Antwerpen	Katholiek	Onbekend
1953	Christelijk huwelijksleven : moraalgids der christelijke liefde	F. Dantec	De Fontein Utrecht; Sheed & Ward Antwerpen	Katholiek	n.v.t.
1951	Liefde : op zoek naar een christelijke geesteshouding in verkering en huwelijk	F. Jansen	Brand Bussum; Foreholte Voorhout	Katholiek	1955; 1956 (5); 1957 (7)
1905	Het huwelijk : wenken en raadgevingen voor volwassenen, voornamelijk voor verloofden en gehuwden	G. J. Snelder	Schwartsenburg Zeist; Dalmeijer Amsterdam	Katholiek	1917 (2); 1920 (3); 1920's (4); 1935 (4)
1936	Begrijp het huwelijk! : voor gehuwden en verloofden	A. Ladders	Mosmans 's-Hertogenbosch	Katholiek	n.v.t.
1948	Het gelukkige huwelijk : vijf en vijftig wenken voor verloofden en jonggehuwden	Didymus Naepius	Bergmans Tilburg	Katholiek	n.v.t.
1953	Het gezin in wording en ontwikkeling : een boek voor verloofden en gehuwden	D. A. Linnebank	J. J. Romen & Zonen Roermond	Katholiek	n.v.t.
1950	Voltooiing van de liefde: boek voor verloofde meisjes en jonggehuwde vrouwen	C. Souvenance	De Vroente Kasterlee	Katholiek	1962 (2)
1932	Ik ga trouwen: voorbereidende kennis omtrent rechten en plichten in het huwelijksleven	R. Plus	Teulings 's-Hertogenbosch	Katholiek	1934 (2)
1952	Huwelijksvoorbereiding : kort overzicht van de voornaamste waarheden van de katholieke geloofsleer	J. A. Ruhe	St. Jacobs Godshuis Haarlem	Katholiek	1956 (3)
1954	Leven als man en vrouw: een boek voor gehuwden	O. Graf	Lannoo Tielt	Katholiek	n.v.t.
1931	Van man en vrouw, een boek voor gehuwden	J. B. Deelen	Malmberg 's-Hertogenbosch	Katholiek	1932 (2)
Onbekend	Het huwelijk in voorbereiding en beleving: een boek voor volwassenen	D. A. Linnebank	J. J. Romen & Zonen Roermond	Katholiek	1939 (2); 1946 (6); 1950 (7); 1953 (8)
1935	Het huwelijk	P. J. A. van der Cammen	Kinheim uitgeverij	Katholiek	n.v.t.

1961	Voltooiing van de liefde: boek voor de verloofde jongen en voor de jonggehuwde man	M. Pierre	De Vroente Kasterlee	Katholiek	1961; 1963; 1966; 1968 (3)
1958	Twee-eenheid in geslacht en liefde	A.C.M. Lips	J. J. Romen & Zonen Roermond	Katholiek	1959; 1962
1958	Seksuele hygiëne	J. Vermeire	De Vroente Kasterlee	Katholiek	1958 (3); 1968 (19)

\*De kolom met herdrukken toont de herdrukjaren met daarachter indien bekend het nummer van de druk.